

INSTITUTIONEN FÖR LITTERATUR,
IDÉHISTORIA OCH RELIGION

Vårt större fädernesland
– *Paneuropa* i Tidevarvet och svensk debatt 1924–1936

Emma Engström

Termin: HT 2023
Kurs: IL2501, 15 hp
Nivå: Magister
Handledare: Mats Andrén

Abstract

Title: **Vårt större fädernesland – Paneuropa i Tidevarvet och svensk debatt 1924–1936**
Our greater fatherland – Paneuropa in the magazine Tidevarvet and the Swedish debate 1924–1936

Author: **Emma Engström**

Year: Fall 2023

Level: Masters degree

Department: Department of Literature, History of Ideas, and Religion

Supervisor: **Mats Andrén**

Summary: This is a reception study on how the idea of Paneuropa, as launched by the austrian count Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi in 1923, was received by the political weekly magazine Tidevarvet, a product of – and an opinion forming organ for – the social liberal wing of the Swedish suffrage- and peace movements. The main purpose is to examine to what extent there was an existent Europeanism in the public debate in Sweden during the interwar period, and how that discourse was constructed through the conceptual pairings disruption/unity and parts/whole. The study is conducted mainly through discourse analysis, combined with partly new research into sources such as the parliament, the newspapers and civil society to try to initiate a mapping over the wider reception of the Paneuropa project in a Swedish context. The study finds that the subject of Paneuropa is present throughout the almost entire period of the publication, namely 1924–1936, and that the question of a federal Europe is closely connected to the pacifist attitude of the editorial staff in general and writer/editor Elin Wägner in particular. The study shows that the concept of Paneuropa is presented in three thematically different phases: the future – connected to a sense of idealism, the now – connected to a sense of political change, and the past – connected to a sense of disbelief and disappointment. Furthermore, the analysis conveys that Tidevarvet perceives Paneuropa as one of the most promising unifying movements of its time, due to its perceived ability to achieve peace in Europe, and when signs of the opposite appear, there is a decrease in interest towards the concept. The study concludes that there was a period of Europeanism in parts of the Swedish public from the mid-1920s and throughout the mid-1930s, and that Tidevarvet was one of the most prolific opinionators.

Key words: Europeanism, Paneuropa, the interwar period, Tidevarvet, Elin Wägner

”Varför skulle inte Europa kunna få en telefon och ett par skrivmaskiner, när minsta internationella förbund består sig med ett sådant?”

Elin Wägner, ”Europas födelse”,
Tidevarvet 30/1930

”Framtida historieskrivare komma en gång att kalla åren mellan Ruhrockupationen och konstituerandet av Europas förenta stater för den Europeiska förberedelsens tid.”

Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi,
refererad i Tidevarvet ”Svart på vitt” 30/1929

Innehållsförteckning

1. Inledning	s 5–16
1.1 Syfte och frågeställning	s 6–7
1.2 Material och avgränsning	s 7–9
1.3 Disposition	s 9
1.4 Forskningsöversikt	s 9–12
1.5 Arbetssätt och teoretisk utgångspunkt	s 12–16
1.5.1 Arbetssätt	s 12–13
1.5.2 Teoretisk utgångspunkt	s 14–16
2. Sönderfall och enhet i mellankrigstidens Europa	s 16–21
2.1 Paneuropa	s 17–19
2.2 Paneuropas gränser	s 19–20
2.3 Paneuropas politiska organisation och utbredning	s 20–21
3. En österrikisk greve på Grand Hôtel i Stockholm	s 21–29
3.1 Paneuropa i dagspressen	s 21–22
3.2 Paneuropa i politiken	s 22–24
3.3 Paneuropa i kulturen och kyrkan	s 24–25
3.4 Europeism i civilsamhället	s 25–27
3.5 Paneuropa i Tidevarvet	s 27–29
4. Analys	s 30–42
4.1 Framtid – Ande och idealism 1924–1926	s 30–34
4.1.1 Sönderfall och enhet	
4.1.2 Del och helhet	
4.2 Nutid – Samling och förverkligande 1927–1930	s 34–38
4.2.1 Sönderfall och enhet	
4.2.2 Del och helhet	
4.3 Dåtid – Kris och desillusion 1930–1936	s 39–42
4.3.1 Sönderfall och enhet	
4.3.2 Del och helhet	
5. Diskussion och avslutning	s 43–45
6. Käll- och litteraturförteckning	s 46–49

1. Inledning

Följande text är ett försök att undersöka hur delar av den svenska offentligheten tog emot och föreställde sig idén om *Paneuropa*, en av de tongivande europeiseringsidéerna som växte fram under mellankrigstiden. Efter första världskriget ingick den i en större diskurs om hur ett sargat Europa skulle nå varaktig fred, och samtidigt ta upp den ekonomiska, kulturella och politiska kampen med de två polerna som tornade upp sig i väst och öst: USA och Sovjetunionen.

Det har närmast betraktats som ett faktum att Paneuropaidén inte fick genomslag i Sverige. Den här studien kommer att föreslå en delvis annan bild, det vill säga att projektet följdes relativt nära i dagspress, i kvinnotidskrifter, inom freds rörelsen samt bland internationalistiska kulturpersonligheter och företagsledare. Det var ett projekt som debatterades i riksdagen, och när det fick sitt verkliga politiska genombrott i och med att den franske utrikesministern Aristide Briand förde upp projektet till Nationernas förbund, svarade den svenska regeringen 1930 med ett försiktigt positivt, och samtidigt tydligt nekande svar.¹

I fokus för undersökningen står veckotidningen *Tidevarvet*, som kan sägas vara en knutpunkt för flera av dessa grupper, då den var en plattform där röster ur freds rörelsen, kvinnorörelsen och den frisinnade och socialliberala politiken på olika sätt överlappade varandra.² Det var tidningen som först presenterade Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergis bok *Paneuropa* (1923) och bidrog till att göra honom relativt bekant även i Sverige. Det är också här man tydligast kan se en utveckling i hur Europa som politiskt och kulturellt enhetsprojekt kom att förstås i en svensk kontext, från 1924 till att tidningen lade ner 1936.

Även om Paneuroparörelsen till stor del är en produkt av mellankrigstiden är det svårt att inte dra paralleller till idag. Det var inte förrän efter andra världskriget som denna idé fick politisk kropp, till del influerad av den paneuropeiska rörelsen.³ Hundra år efter att boken publicerades har de fattigare medlemsländerna blivit rikare och storleken på respektive lands

¹ "Norden och Europas förenta stater" *Göteborgs handels- och sjöfartstidning* 15/7 1930.

² Birgitta Wistrand, *Elin Wägner i 1920-talet. Rörelseintellektuell och internationalist*, (Uppsala: Uppsala University Library 2006) s. 81ff.

³ Anita Ziegerhofer-Pretenthaler, "Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi, founder of the Pan-European Union, and the birth of a 'new' Europe", *Europe in crisis: intellectuals and the European idea, 1919–1957*, red. Mark Hewitson & Matthew D'Auria (New York: Berghahn Books, 201), s. 89ff.

ekonomier närmar sig varandra.⁴ Samtidigt har det europeiska samarbetet, såväl inom som utanför EU, inte varit befriat från konflikt och krig.

När den socialdemokratiske före detta finansministern Allan Larsson ser tillbaka på Sveriges anslutning till EG 1995 konstaterar han att en förutsättning för Sverige att gå med var att inget medlemsland längre skulle vara en diktatur eller inneha kolonier, och att de två jättarna i öst och väst skulle ha förlorat i inflytande.⁵ Detta var problem som även Coudenhove-Kalergi och i viss mån Tidevarvet förhöll sig till, men under mellankrigstiden iscensattes spelet om Europa på sin tids specifika geopolitiska spelplan som gav en unik diskurs kring delarnas plats i en ny helhet.⁶ Det är en inblick i den svenska delen av denna diskurs jag hoppas kunna ge läsaren.

1.1 Syfte och frågeställning

Det övergripande syftet med den här studien är att undersöka uttryck för *europeism* – det vill säga tron och/eller förespråkandet av politisk, ekonomisk och kulturell enhetlighet på den europeiska kontinenten – i mellankrigstidens svenska offentlighet.⁷ Mer specifikt handlar det om att studera dels i vilken utsträckning en svensk debatt förhöll sig till och uttryckte sig kring idén om Paneuropa, dels undersöka hur tanken på ett politiskt, kulturellt och ekonomiskt enat Europa togs emot. I det sammanhangen är det av intresse att söka efter vilka problem Paneuropa ansågs vara en lösning eller ett svar på, och hur Sverige ansågs passa in i detta nya Europa.

Opinionsbildningen och rapporteringen i Tidevarvet får här agera undersökningsobjekt: en frisinnad socialliberal politisk veckotidning som introducerade, följde och drev på frågan under drygt ett decennium. Forskningsfrågorna till primärkällorna är följande:

⁴ Eurostats siffror enligt Europaportalen. <https://www.europaportalen.se/2023/03/mindre-skillnader-mellan-eu-landernas-bnp>

⁵ Allan Larsson, ”Så blev Sverige medlem i EU”, *Dagens Arena* 13/11 2019.

⁶ Gerard Delanty, *Inventing Europe. Idea, Identity, Reality* (London: MacMillan press LTD, 1995) s. 4. Jag lånar här från Delanty som liknar idén om Europa – så som den har dykt upp i historien än som ideologi, än som identitetsskapande begrepp – vid en fotbollsmatch. Bollen är Europa, spelarna är olika identitetsprojekt, spelplanen är den geopolitiska verkligheten och själva matchen är diskursen.

⁷ Jag använder här en definition av begreppet som återfinns i Marius S Ostrowski, ”Europeanism: A Historical View”, *Contemporary European History*, 32(2) (2023) s. 287. Ostrowski ser europeismen som en mikro-ideologi som föddes runt slutet av förra sekelskiftet, samtidigt som de tre andra stora ideologierna genomgick stora förändringar.

- *Hur tar sig europeismen uttryck i Tidevarvets texter om Paneuropa?*
- *Hur förändras synen på Paneuropa i Tidevarvet från 1924–1936?*
- *Hur föreställer sig Tidevarvet relationen Sverige-Europa?*

En drivande tes i arbetet har varit att mottagandet var mer omfattande än som tidigare varit känt. Förhoppningen är att kunna besvara frågorna samt att i slutet av undersökningen ha underlag för att kunna inleda en diskussion om huruvida man kan se perioden från mitten av 20-talet till mitten av 30-talet som ett slags ”den Europeiska förberedelsens tid”⁸ i Sverige.

1.2 Material och avgränsning

Mellan 1924 och 1936 publicerade Tidevarvet ett femtiotal texter som behandlar Paneuropa-idén, så som den lanserades av Coudenhove-Kalergi, formaliserades i en internationell paneuropeisk union och sedermera diskuterades i Nationernas förbund. Jag har valt ut de texter från Tidevarvet som utgör denna studies undersökningsobjekt genom att söka på *Paneuropa*, *Pan-Europa*, *Europas förenta stater* samt *Coudenhove-Kalergi* i Google advanced search under domänen ub.gu.se, där tidningen finns digitaliserad av KvinnSam. Det har kombinerats med att söka direkt i den samlade utgivningen av Tidevarvet. En vidare sökning på ordet *Europa* skulle möjligen ge en vidare kontext och fler perspektiv, men det skulle också riskera att leda till ett förlorat fokus. Redan de texter jag har valt ut är av vilt skilda karaktärer, och behandlar en lång rad ämnen och politiska processer såväl i Sverige som i Europa och resten av världen.

En majoritet av texterna är det vi idag skulle kalla opinionstexter, det vill säga politiskt argumenterande, tesdrivna texter. De kan ha formen av en korrespondentrapport, ett nyhetsreferat eller ett kåseri. Tidningen har sällan debatt i traditionell mening, som ett möte mellan meningsmotståndare som bryter argument mot varandra. Texterna har ibland en signatur, lika ofta saknas det. Eftersom föreliggande är en studie av de samlade texterna om Paneuropa i Tidevarvet har jag valt att inte gå till botten med vem som står bakom i det fall det saknas signatur, utan betraktar textsamlingen som en produkt av en redaktion.

Tidningsartiklar ger särskilda möjligheter och problem. Genren har en dagsaktualitet som kan ge underlag till en förståelse av hur idéer tas emot och förmedlas till människor från

⁸ Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi, refererad i Tidevarvet ”Svart på vitt” 30/1929.

potentiellt skilda samhällsområden. Massmedierna lyfts ofta fram som centrala när politiska identiteter skapas och upprätthållas från 1800-talet och framåt – oavsett om det gäller nationen, eller om det är det Europa som europeismen föreställer sig.⁹

Utmaningen är att hitta en analysmetod som fungerar för samtliga undergenrer till huvudgenren journalistisk. Här finns också en risk att den journalistiska genren i sin aktualitet saknar komplexa resonemang och att texterna om Paneuropatanken framstår som omskrivna versioner av sin källa, snarare än att de förmår skapa ny innebörd genom omtolkningar gjorda i en svensk kontext. Här hoppas jag att mängden texter skrivna av olika personer, samt det faktum att de är utgivna över tid och kan reflektera såväl svenska som europeiska politiska förändringar, ska utgöra ett tillräckligt rikt underlag för en analys.

För att kontextualisera Tidevarvets hållning kommer jag i undersökningen att införliva ett bredare källmaterial i form av tidnings- och tidskriftstexter, brev och övrigt arkivmaterial, samt relevanta parlamentariska dokument. Jag kommer inte att genomföra en analys av svenska källor utanför det femtiotal texterna från Tidevarvet, utan låter dem bilda underlag till resultaten i det tredje kapitlet.

Av de talrika texter och böcker Coudenhove-Kalergi skrev inom ramen för den paneuropeiska rörelsen har jag endast valt att läsa och använda de svenska översättningarna av den femte tyskspråkiga upplagan av *Panuropa* (1930) samt det omarbetade kortformatet *Panuropa A.B.C.* (1932). Jag har valt de svenska översättningarna av två skäl: mina egna språkbegränsningar samt att de är betydelsebärande inte bara som källor till Tidevarvets texter utan även som källor för min undersökning då de ingår i den svenska kontext jag vill försöka skildra. Vidare har jag valt bort övriga texter av Coudenhove-Kalergi, som rörelsens egen tidskrift *Panuropa* som gavs ut 1924–1938 på förlaget Paneuropa Verlag. Den är intressant för den som vill följa rörelsens utveckling och propaganda, men det är inte syftet med denna studie.¹⁰ Anledningen till avgränsningen mot Coudenhove-Kalergis övriga utgivning är att det är dessa två skrifter som sätter i gång rörelsen och kan sägas vara dess ideologiska programförklaring. Men viktigare är kanske att denna undersökning varken har personen eller rörelsen som huvudfokus, inte heller den delvis österrikiska kontext där tidskriften gavs ut.

⁹ Benedict Anderson, *Imagined communities* [1983], (London: Verso, 2006) s. 24–25 och Delanty (1995) s. 4 & 8.

¹⁰ Anita Ziegerhofer-Prettenthaler, *Botschafter Europas. Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Panuropa Bewegung in der zwanziger- und dreißiger Jahren*, (Wien: Böhlau Verlag, 2004) s. 23.

De eventuella analytiska felsteg på grund av sådant som kan ha förvanskats eller försvunnit i Herman Stolpes och/eller Tidevarvets översättningar, helt får läggas på mig. Jag hoppas kunna navigera förbi dessa potentiella fallgropar vid min närläsning och analys av tidningens texter.

1.3 Disposition

Efter inledning med forskningsöversikt samt metod- och teoriavsnitt följer två kontextuella avsnitt. I avsnitt 2 presenteras den europeiska kontexten runt Paneuropaprojektet, med en kort översikt över idén om Paneuropa, dess gränser samt organisation och utbredning. Avsnitt 3 innehåller en kontextuell redogörelse för hur Paneuropaidén tas emot i delar av svensk offentlighet. Snarare än en detaljerad kartläggning av den svenska debatten om Europas förenta stater under mellankrigstiden, bör man se avsnittet som en skiss över den svenska offentlighet som såg olika former av internationellt samarbete som lösningen på en rad konflikter i tiden. Avsnitt 4 består av en analys av Tidevarvets syn på Paneuropatanken utifrån en begreppsapparat och teman som jag har identifierat i primärkällorna. I avsnitt 5 avslutas uppsatsen med en samlande diskussion av resultaten i avsnitt 3 och 4, samt med förslag till ytterligare forskning.

1.4 Forskningsöversikt

Hittills har man i litteratur om Sverige under mellankrigstiden utgått från att Paneuropatanken inte fick något genomslag i den svenska offentligheten.¹¹ Mot bakgrund av det behöver jag knappast påpeka att det saknas en idéhistorisk studie över hur Paneuropaprojektet förstods och föreställdes i den svenska offentligheten. Dock finns det rikligt med forskning att inspireras av och luta sig emot i detta arbete.

För att kunna ge en bild av hur idén om Paneuropa spreds i Sverige förhåller jag mig framför allt till tidigare forskning inom de europeiska litteratur-, historie- och samhällsvetenskaperna. Det är inte helt enkelt att avgränsa forskningsläget runt den här studien, eftersom Paneuropa är ett idéparaply som rymmer ett stort antal ämnen med trådar in i en lång rad forskningsfält. Det berör politisk sociologisk forskning, i och med att det kan

¹¹ Per Wirtén, "Vårt Europa föddes i skyttegravarna vid Somme", *Liberal Debatt* 28/1 2023. Hämtad okt 2023. <https://www.liberaldebatt.se/2023/01/vart-europa-foddes-i-skyttegravarna-vid-somme/> samt Ann-Sofi Ljung Svensson, "Värmlänning och europé", *DN* 9 aug 2005. Hämtad okt 2023. <https://www.dn.se/kultur-noje/kulturdebatt/varmlanning-och-europe/>

betecknas som en rörelse som har kraft att attrahera andra rörelser.¹² Det angränsar till litteraturvetenskap och politisk historia i och med att det är enskilda svenska journalister, författare och politiker som driver frågan. Det går in i den enorma Europaforskningen, såväl kontinentens historieskrivning som den som rör politisk integration, från europeiska kol- och stålgemenskapen 1951 och framåt. Det berör statsvetenskaplig forskning om olika former av internationalism under mellankrigstiden. Och allra närmast ligger det idéhistorisk Europaforskning, då Paneuropatanken föddes ur en lång idétradition där idéer om vad Europa är ständigt har omförhandlats och tagit nya skepnader beroende på vad den som formulerar sig ämnar använda Europabegreppet till.¹³ Jag kommer inte att tömma ut något av dessa forskningsfält i denna översikt, utan koncentrera mig på dem som direkt ansluter till, eller på andra sätt är av intresse för min undersökning.

Tidevarvets betydelse i mellankrigstidens svenska politik- och kulturdebatt är delvis beforskad, inte minst inom just litteraturvetenskapen. Där har jag framför allt tacksamt läst och använt Birgitta Wistrands avhandling *Elin Wägner i 1920-talet. Rörelseintellektuell och internationalist* (2006) för min förståelse av hur Elin Wägners internationalism, feminism och pacifism kom till uttryck i och runt Tidevarvet, som hon var initiativtagare till, ständig medarbetare i och även redaktör för 1924–1927. Här kopplas frågan om ett enat Europa till Elin Wägners fredsaktivism, men den omfattande utgivningen av texter om Paneuropa nämns mer *en passant* jämfört med Wägners andra återkommande teman. I avhandlingen tillskrivs även citat från den första Paneuropeiska kongressen felaktigt Elin Wägner när de är signerade Elsa Björkman-Goldschmidt.¹⁴ Detta gör det än viktigare att göra en mer koncentrerad genomlysning av tidningens snarare än en enskild individs europeism, så som den tar sig uttryck inom det paneuropeiska begreppet.

Inom den svenska forskningen om de kvinnliga fredsörelserna verkar idén om Europas enande inte vara av något större intresse. Ett exempel är Irene Anderssons avhandling *Kvinnor*

¹² Coudenove-Kalergi, *Paneuropa A.B.C.* [*Pan-Europa ABC*, Leipzig/Wien: Paneuropa Verlag, 1931] (Stockholm: Informationsbyråns för fredsfrågor förlag, 1932) s. 36–37. C-K listar de rörelser han ser som drivande i Paneuropaidén. Det är bland annat fredsörelsen, arbetarrörelsen, Europas andliga ledare, ledarna inom Europas industri och de fria yrkenas representanter. Med självförtroende konstaterar han: ”Endast två politiska grupper äro motståndare till Paneuropa: de extremaste nationalisterna, som önska ett nytt krig, och kommunisterna, som önska en social revolution.”

¹³ Delanty (1995) s. 4.

¹⁴ Irene Andersson, *Kvinnor mot krig: aktioner och nätverk för fred 1914–1940* (Lunds universitet, 2001) s. 127–128.

mot krig: aktioner och nätverk för fred 1914–1940 (2001) där Tidevarvet och Elin Wägners texter är några av primärkällorna, men där varken Paneuropa, Europas förenta stater eller frågan om Europas enande nämns. En möjlig förklaring är att många historiska undersökningar av Tidevarvet och Elin Wägner har genomförts utifrån ett genusperspektiv, där idén om Paneuropa möjligen inte ansetts passa in i de vetenskapliga frågeställningarna. Men den som, liksom jag, ser Tidevarvets intresse för Europas enande som till stor del driven av fredsfrågan vinner i förståelse genom att ta med den i helhetsbilden. Där har författaren Per Wirtén i sin fackbok *Europa, ständigt detta Europa* (2020) gjort en insats genom att tydligare koppla Elin Wägner och Tidevarvet specifikt till Europafrågan, när han genom efterforskning i originalkällor redogör för Wägners nära relation till Tyskland och den fransk-tyska konflikten i Rhenlandet och Ruhrområdet åren 1921–1924.

För att avsluta den del av forskningsöversikten som berör Tidevarvet och Elin Wägner vill jag även avgränsa min undersökning mot mer omfattande idéhistorisk Wägnerforskning, som Katarina Leppänens avhandling *Rethinking Civilisation in a European Feminist Context: History, Nature, Women, in Elin Wägner's "Väckarklocka"* (2005). Då den utgår från Wägners bok *Väckarklocka* från 1941, och mitt fokus är Tidevarvets utgivning 1924–1936, hamnar den utanför den här studiens ramar såväl tematiskt som kronologiskt.

För att få en rikare bild av den svenska politiska debatten kring Paneuropa har jag vänt mig till bland annat Josefín Hägglunds avhandling *Demokratins stridslinjer. Carl Lindhagen och politikens omvandling 1896–1923* (2023). Den har bidragit till förståelsen av politikern Carl Lindhagens bevekelsegrunder för att förhålla sig till det Paneuropeiska projektet med viss skepsis, men ändå anse det ha tillräcklig betydelse för att debattera det i riksdagen. Detaljer kring Nathan Söderbloms syn på Coudenhove-Kalergis projekt har jag hämtat från den brittiske forskaren Jörg Mathias artikel *"Unity in Christ or Pan-Europeanism? Nathan Söderblom and the ecumenical peace movement in the interwar period"* (2014).

När det gäller rörelsens grundare Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi, är hans bidrag till den europeiska identitetens historia gediget beforskad. Inte minst i hemlandet Österrike, där historikern Anita Ziegerhofer-Prettenthaler har bedrivit ett omfångsrikt arbete i att skriva Paneuroparörelsens historia. Jag vill särskilt lyfta fram hennes intressanta redogörelse för hur den svenska regeringen egentligen ställde sig till idén om "Europas förenta stater", vad som rörde sig bakom det artiga svaret på franska utrikesminister Briands frågerunda, som på

uppdrag av Nationernas förbund skickades till Europas regeringar 1930 för att utröna om ett sådant projekt var genomförbart.¹⁵ Den som vill fördjupa sig i Coudenhove-Kalergis liv och värv kan med fördel läsa hennes biografiska verk *Botschafter Europas. Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa Bewegung in der zwanziger- und dreißiger Jahren* (2004). Artikeln ”Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi, founder of the Pan-European Union, and the birth of a 'new' Europe” (2012) kan sägas vara en mer koncentrerad redogörelse om hur rörelsen formades för att få största möjliga genomslag. Båda texterna har varit till stor nytta för denna studie.

Den senare texten är en del i den idéhistoriska antologin *Europe in crisis. Intellectuals and the European Idea 1917–1957*, som utgör grunden till delar av redogörelserna i avsnitt 2. Den lägger stor vikt vid att skildra vilka politiska och kulturella problem som idéerna om ett enat Europa under mellankrigstiden upplevdes vara ett svar på. Jag vill framför allt nämna Dina Gusejnovas analytiska text om att teoretikerna bakom tanken på en europeisk identitet ofta härrörde från den tyskspråkiga adeln – de var kort sagt en samling grevar, baroner och prinsar. I och med att adelns position och status ifrågasattes bland annat som en följd av första världskriget, blev idén om en samlande europeisk identitet ett sätt att i en ny form återuppliva den kosmopolitiska kulturen från ett mer feodalt samhälle.¹⁶

Avslutande har Mats Andréns översiktsverk *Thinking Europe. A History of the European Idea since 1800* (2023) varit centralt för att kunna ge en bild av den europeiska enhetstankens historia, och inte fastna i tankefällor om Coudenhove-Kalergi som *primus motor* för mellankrigstidens drömmar om ett politiskt och ekonomiskt förbund i Europa.

1.5 Arbetssätt och teoretisk utgångspunkt

1.5.1 Arbetssätt

Den här studien har ett receptionshistoriskt angreppssätt, förstått som ett sätt att undersöka hur något betydelsebärande – idéer, teorier, konstnärliga verk – tas emot och förstås i en annan kontext än där den skapats. Som övergripande inspiration till receptionsundersökningen har jag

¹⁵ Se Anita Ziegerhofer-Prettenthaler, ”Austria and Aristide Briand's 1930 Memorandum”, *Austrian History Yearbook*, 1998;29(1).

¹⁶ Dina Gusejnova, ”German-Speaking Nobles in the Interwar Period”, *Europe in crisis: intellectuals and the European idea, 1919–1957*, red. Mark Hewitson & Matthew D’Auria (New York: Berghahn Books, 2012) s. 114.

Robert Holubs tes om teoriens sätt att resa över gränser, där mottagandet mindre beror på dess stil och innehåll, och mer på hur förenlig den är med den mottagande landets eller kulturens förutsättningar och intressen, samt den politiska dimensionen.¹⁷

Det är en kvalitativ studie vars huvuddel utgörs av en diskursanalys av Tidevarvets texter om Paneuropa åren 1923–1936. Jag kommer att identifiera tre faser i tidningens diskurs om Paneuropa och analysera dessa faser utifrån begreppsparen *sönderfall-enhet* och *delar-helhet*. Det är en induktivt skapad begreppsapparat, som jag hoppas ska förmå omfatta den mängd olika ämnen som ryms i den paneuropeiska diskursen.

För att förmedla en kontext av hur denna idé togs emot i en vidare svensk kontext kommer jag att undersöka några sätt som Paneuropa behandlades i svensk offentlighet: i pressen, i den politiska och kulturella sfären samt i civilsamhället. Det gör jag genom att kartlägga antal artiklar i dagspress under de undersökta åren finna mönster och på så sätt ge en bild av när Paneuropaidén omtalas som mest. Centralt i arbetet med att försöka lägga ett kontextuellt pussel har varit att hitta några nyckelpersoner som antingen interagerade direkt med Coudenhove-Kalergi och hans organisation, eller som på andra sätt tog till sig eller opponerade sig mot idén om ett Paneuropa. Det har skett genom att leta i riksdagsarkivet, KB:s databas Svenska dagstidningar, samt i tidigare forskning. Jag har bland annat varit i kontakt med den österrikiska historikern Anita Ziegerhofer-Prettenthaler, som har bistått med råd och tips i sökandet i arkiv och bland källor, då hon ägnat åtskillig tid åt att söka i Paneuropaunionens (PEU) arkiv som hamnade i ryska statens militärhistoriska arkiv i Moskva vid slutet av andra världskriget.

Det efterforskande arbetet har även gått ut på att försöka komma fram till huruvida det startade en lokal svensk kommitté inom ramen för Paneuropaunionen. Det arbetet har gått via Historical Archives of the European Union (EUI), Svenska Paneuropaföreningen som har funnits sedan 1992 samt dess moderorganisation International Paneuropean Union vars huvudkontor finns i München.

¹⁷ Robert C Holub, *Border crossings. Reception Theory, Poststructuralism, Deconstruction* (Madison: The University of Wisconsin Press, 1992) s. 9–10.

1.5.2 Teoretisk utgångspunkt

Det går knappast att se mellankrigstidens idéer om ett nytt Europa organiserat över nationsnivå utan koppla dem till första världskrigets förluster. Det här måste vara det sista kriget, ”a war to end war” som den brittiske författaren och debattören H.G. Wells formulerade det.¹⁸ Efter kriget blev det tydligt för européer att världen hade ritats om, maktbalansen ändrats och att spänningarna mellan de forna fienderna långt ifrån var över. Samtidigt fanns det paradoxalt nog en gemenskap i det krig som varit. Många delade gemensamma erfarenheter av den moderna krigsteknikens effekter, hur nya gränser påverkade stora delar av kontinenten och ekonomier som urholkades.

Denna gemenskap i krig kan vara en del i att förstå de nya överstatliga samarbeten som inleddes och genomfördes under mellankrigstiden. Men den ambitionen var på många sätt svår att genomföra enligt plan, bland annat för att frågan om vilka som skulle ingå i de nya enheterna var svår att hitta en enighet kring. Här öppnar sig ett intressant spänningsfält mellan å ena sidan sönderfall och enhet, å andra sidan delar och helhet som kan vara värd att stanna i tillsammans med några av de teoribildningar som har inspirerat till denna underökning.

När det gäller driften att söka sig från sönderfall mot enhet kan det finnas en analytisk poäng att blicka mot en teori från den politiska sociologin, som vanligtvis brukar användas för att förstå hur nationella identiteter skapas och upprätthålls: *föreställd gemenskap – imagined communities*. Den försöker formulera vad som binder ihop en modern form av gemenskap, eller som Alan Finlayson förtydligar det, en föreställd gemenskap är en ”grupp människor som inte bara använder samma symbolik för att formulera en känsla av identitet utan också erkänner och värderar den gemensamhet, som de inte betraktar som ett resultat av sociala faktorer utan som själva grunden till dem”.¹⁹ En av de mest inflytelserika teoretikerna inom begreppet föreställd gemenskap är kanske Benedict Anderson, som har riktat in sig på nationen. Enligt honom är nationen föreställd eftersom dess medlemmar aldrig kommer att träffa eller höra varandra, och ändå tänker de sig att de andra är en del av samma nationella gemenskap.²⁰ Hans tes är att nationen blev en ram inom vilken en gemenskap kunde uppstå

¹⁸ Edward Mead Earl, ”G. Wells, British Patriot in Search of a World State”, *World Politics*, Vol. 2, No. 2 (1950) s. 182.

¹⁹ Alan Finlayson, ”Imagined communities”, *The Wiley-Blackwell Companion to Political Sociology*, red. Edwin Amenta, Kate Nash & Alan Scott (Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2012) s. 273.

²⁰ Benedict Anderson, *Imagined communities*, [1983] (London: Verso, 2006) s. 6.

först när texter började spridas i större skala. Det var först med trycktekniken och senare en marknad för tidningar, tidskrifter och böcker på det nationella språket, som den nödvändiga känslan av samtidighet kunde uppstå bland invånare i ett land.²¹

Gerard Delanty bygger vidare på denna teoribildning i sin kritik av *européismen*. Enligt honom är idén om Europa och hur den leder till formerande av europeisk identitet just ett resultat av konflikt snarare än av konsensus, och att varje försök att ena världsdelen har kommit efter en tids omfattande splittring.²²

Han ser likheter mellan idén om Europa och det ”nationella idealet”: de är bägge ett slags uppdyktat hemland som erbjuder berättelser om ”ursprung och öde”. De två står inte nödvändigtvis i en intressekonflikt. I stället för att vara det öppna kosmopolitiska alternativ till nationalstatens chauvinism, argumenterar Delanty, är nationen en förutsättning för att det alls ska finnas en europeisk idé. Dessutom är europeismen till stor del elitistisk, menar Delanty. Den hänvisar till värden som finkultur, bildning och frihet, är en produkt av intellektuella och ”den politiska klassen”, har sällan direktkontakt med civilsamhället, samt är ofta en förlängning av 1800-talets imperialistiska idéer.²³

Teoribildningen kring europeism som en föreställd gemenskap är användbar för att analysera spänningsfältet mellan Europa som helhet och dess delar. Samtliga historiska versioner av europeism har sysselsatt sig med att definiera vad Europa är och vad som ska anses vara europeiskt.²⁴ Kort sagt, det handlar om hur delarna förhåller sig till helheten, om gränser, vilka delar som inte anses passa in och hur det egna perspektivet gör att just dessa definitioner verkar rimliga.

Slutligen vill jag även föra in begreppet *internationalism* i det teoretiska ramverket. Inte minst då flera av de personer och organisationer som står i fokus för den här undersökningen omskrivs som internationalister, snarare än europeister. Europeismen kan sägas vara en internationalistisk ideologi, om man likt statsvetaren Fred Halliday definierar internationalism som ”idén att vi såväl är som bör vara en del av en vidare gemenskap än den som staten eller nationen utgör”.²⁵ Begreppet *internationalism* placeras ofta i ett motsatsförhållande till nationalism. Men liksom Delanty problematiserar föreställningen att en suverän nation/stat

²¹ Finlayson 2012, s. 276 och Anderson 2006, s. 24–25.

²² Delanty 1995, s. 2 & 7.

²³ Delanty 1995, s. 6 & 8–9.

²⁴ Ostrowski 2023, s. 304.

²⁵ Fred Halliday, ”Three concepts of internationalism”, *International Affairs*, 1988:2(64), s. 187

och ett förenat Europa utesluter varandra, hävdar andra som försökt definiera begreppet att nationen ofta är en förutsättning för ett internationalistiskt tänkande.²⁶ Försök har därför gjorts att hitta begrepp som beskriver sociala och politiska rörelser som utgår från andra drivkrafter än ökat samarbete mellan nationer. Ett sådant försök är begreppet *transnationalism*, som historikern Jo Vellacott använder för att definiera de kvinno- och fredsrörelser som uppstod kring första världskriget.²⁷

2 Sönderfall och enhet i mellankrigstidens Europa

Mark Hewitson och Matthew D'Auria beskriver upplevelsen hos många intellektuella under och efter första världskriget som en känsla av att Europa stod inför ett val: att försvinna eller att bli ett 'projekt' – en projektion av sig själv.²⁸ Människor på den europeiska kontinenten hade inte bara genomgått mänskliga och ekonomiska förluster, den europeiska kulturen befann sig i kris. Stefan Zweig minns hur en dystur skugga lade sig över världsdelen, där ”bitterhet och misstro mellan land och land, mellan människa och människa har stannat kvar som ett frätande gift i den sargade kroppen”.²⁹

Ord som konnoterar sjukdom, sönderfall och död dök upp i allt fler beskrivningar av livet i Europa. Såväl till höger och vänster på den politiska skalan kom texter som skildrade krisen, som hade letat sig in i det många ansåg vara en del av den europeiska identiteten. Vad återstod av arvet från antiken, kristendomen och upplysningen, och hur skulle detta arv förvaltas i en värld som präglades av industrialisering och potentiellt dödlig vetenskap och teknik?³⁰ Det var bråttom att hitta en lösning innan nästa katastrof inträffade, men hur lösningen skulle se ut var en omtvistad fråga.³¹

²⁶ Se en begreppshistorisk översikt hos Warren Kuehl, ”Concepts of Internationalism in History”, *Peace & Change*, 1986:2(11) s. 1ff.

²⁷ Jo Vellacott, ”Transnationalism in the Early Women’s International League for Peace and Freedom”, *The Pacifist Impulse in Historical Perspective*, H. L. Dyck (red.) (Toronto 1996) s. 376ff

²⁸ *Europe in crisis* (2012) s. 3.

²⁹ Stefan Zweig, *Världen av igår* [Die Welt von Gestern: Erinnerungen eines Europäers, 1942] (Stockholm: Ersatz, 2011) s. 146.

³⁰ *Europe in crisis* (2012) s. 4–5 & 64–65.

³¹ *Ibid* s. 12.

2.1 Paneuropa

En lösning som allt fler efterfrågade var ett realisera idén om ett enat Europa.³² Tanken på en enad kontinent var långt ifrån ny, fantasier om en enda stor europeisk nation eller en federation som kunde ge fördelar i en rad olika, ofta motstridiga, maktkamper var vanliga under 1800-talet.³³ Efter kriget fick dessa förhoppningar nytt syre. En av de tidigaste och mest inflytelserika opinionsbildarna i rörelsen för ett politiskt, ekonomiskt och kulturellt organiserad kontinent var den österrikiske greven Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi.³⁴ Coudenhove-Kalergi var en liberal internationalist som ansåg att Europas länder delar kultur och historia och att dessa ”ha danat Europa till en nation, icke medveten om sin nationalitet, till en stor folkfamilj.”³⁵ 1923 gav han ut *Paneuropa*, en skrift och ett politiskt manifest om Europas framtid. ”Denna bok” skriver han ”har till uppgift att väcka till liv en stor politisk rörelse, som slumrat hos alla Europas folk”.³⁶

I texten – som gavs ut under eget förlag i minst fem uppdaterade upplagor samt i det omarbetade kortformatet *Paneuropa A.B.C.* 1931 – argumenterar Coudenhove-Kalergi för ett statsförbund i form av ett överstatligt ekonomiskt och säkerhetspolitiskt samarbete mellan de europeiska länderna samt en tullunion. Det var ett långtgående projekt att ena Europa såväl politiskt som ekonomiskt genom omfattande avtal. Det skulle bygga på viss frivillighet där de ”nationella särdragen kunna hävda sig och de nationella kulturerna ytterligare utvecklas, alla på grundval av lika rätt och solidaritet”.³⁷

Organisatoriskt påminde hans skiss om USA:s federation, med två beslutande organ – ett parlament med representanter från Europas folk och ett med representanter från Europas regeringar.³⁸ Målet var att säkra fred och ekonomi samt stärka Europas ställning i en ny geopolitisk verklighet, inklämt mellan två nya världsmakter: ett Ryssland i nyskräddad sovjetuniform och ett USA med en blomstrande ekonomi. Han liknar dem vid monstren från

³² Mats Andrén, *Thinking Europe. A History of the European Idea since 1800*, (New York: Berghahn Books, 2023) s. 174.

³³ Ibid s. 17ff.

³⁴ Anita Ziegerhofer-Pretenthaler, Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi, founder of the Pan-European Union, and the birth of a 'new' Europe, *Europe in crisis* (2012) s. 89.

³⁵ C-K [1931] (1932) s. 26.

³⁶ Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus. *Paneuropa* [Leipzig/Wien: Paneuropa Verlag, 1923], 5e uppl. övers. Herman Stolpe (Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1930) s. 13.

³⁷ C-K [1931] (1932) s. 9.

³⁸ Ziegerhofer-Pretenthaler (2012) s. 94. Hon hänvisar här till kapitel 11 (Wege zu Paneuropa) i 1923 års upplaga av *Paneuropa*, vars innehåll till största delen saknas i den svenska översättningen från 1930.

Odysseen: USA:s ”finansdiktatur” är en Karybdis som slukar allt, och Rysslands ”militär-diktatur” en Skylla – som tar de sjömän som blir över.³⁹ Dessutom hade det brittiska imperiet ”vuxit ut ur Europa” i och med att det blivit ett samvälde med intressen över hela världen – där flera kolonier och dominions fått viss självbestämmanderätt – och i Asien hade Japan blivit en stormakt med inflytande över östra världsdelen.⁴⁰

Någon renodlad pacifist var Coudenhove-Kalergi inte.⁴¹ Han utgick från att man har rätt att försvara sig militärt vid ett angrepp och konstaterar att så länge det finns konflikter med Ryssland kan samtliga länder i Europa inte avrusta. Lösningen är att omöjliggöra ett europeiskt krig genom att kollektivt införa obligatorisk skiljedom, samt göra avrustningsöverenskommelser med stormakterna i Asien.⁴²

”Europas världsherravälde har störtats för alltid”, skriver Coudenhove-Kalergi och argumenterar att nationalstaten är ett alltför bräckligt organ och det krävs statsförbund för att möta de problem som Europa står inför. Alltefter som stormakterna ersätts av världsmakter och nationsförbund kan inte Europa ensamt insistera på att vara splittrat i ett stort antal små nationer, som alla vill ha full suveränitet. Det är ett problem för hela kontinenten att ”även den minsta stat vill äga full suveränitet utan att taga hänsyn till sin livskraft och konkurrensförmåga”.⁴³

Coudenhove-Kalergis intresse för de små nationernas öde reflekterade till viss del hans hemlands öde. Den praktfulla huvudstaden Wien är i hans beskrivning en skugga av sitt forna jag, och Österrike minimerat till ”ett fattigt och ofruktbart land” efter Parisfreden.⁴⁴ Här ekar det från 1800-talsidéer som ansåg att nationalstater var alltför små och att större sammanslutningar var att föredra, idéer som efter kriget kunde leva kvar som en önskan om att Österrike skulle återta något av den forna glansen från Habsburg.⁴⁵ I det opinionsbildande arbete som följde på publiceringen finns drag som var gemensamma för hur den tyskspråkiga adeln formulerade sig kring politik och historia under mellankrigstiden: att nationen är en

³⁹ C-K [1923] (1930) s. 16.

⁴⁰ Ibid s. 20–21.

⁴¹ Benjamin James Thorpe, *The time and space of Richard Coudenhove-Kalergi's Pan-Europe, 1923-1939*, (University of Nottingham, 2018) s. 23.

⁴² C-K [1923] (1930) s. 63.

⁴³ Ibid s. 23 & 25–26.

⁴⁴ Ibid s. 113.

⁴⁵ Andrén (2023) s. 64–65.

tillfälligt politiskt organisation och att det behövs en överstatlig identitet i Europa, samt att privata nätverk är mer centralt i den processen än stater och deras regeringar.⁴⁶

Ännu är Europa självständigt, har sina kolonier och sin kultur, konstaterar Coudenhove-Kalergi.⁴⁷ Lösningen finner man dock inte i gårdagens politik. Tvärtom är det ständiga tillbakablickandet, som Coudenhove-Kalergi uttrycker det, ”huvudorsaken till reaktionen och söndringen i Europa”.⁴⁸ Liksom nya transport- och kommunikationsmedel har krympt avstånden mellan länderna krävs ett modernt statsväsen. Annars väntar ett nytt krig och Europa kommer ”gå under i ett hav av giftbomber”.⁴⁹

Söndringen har alltså försvagat Europa ekonomiskt och geopolitiskt. Men framför allt hotar ett trasigt Europa freden såväl på kontinenten som internationellt.⁵⁰ Ett Paneuropa skulle inte konkurrera med ett Nationernas förbund, utan underordnas det. Ett organiserat Europa skulle, tänker han, underlätta för USA och Ryssland att gå med i NF då det skulle bidra till ett förbund som inte präglas av europeiska tvister. Detta enligt devisen: ”först måste Europa enas, därefter mänskligheten”.⁵¹

2.2 Paneuropas gränser

Coudenhove-Kalergi ägnar en del av *Paneuropa* åt att försöka lösa sitt kanske svåraste problem, att dra upp gränserna för sitt allomfattande Europa. Gränserna han ritar upp är inte enbart geografiska, utan också politiska och kulturella, vilket gör avgränsningen komplicerad.

Europa som politiskt begrepp, det han kallar Paneuropa, omfattar ”alla icke sovjetstater på Europas kontinent inklusive Island...” Turkiet, däremot, tillhör Asien politiskt och ska därför inte vara med. Inte heller Ryssland och England passar in i hans paneuropeiska mall. Bolsjevismens seger i och med ryska revolutionen är ett brott mot ”det kristna och demokratiska Europa”, och ”den ryska faran” är en överlägsen militär och politisk världsmakt på ständig ”marsch mot väster”.⁵²

⁴⁶ Gusejnova (2012) s. 114.

⁴⁷ C-K [1923] (1930) s. 29.

⁴⁸ Ibid s. 14.

⁴⁹ Ibid s. 25.

⁵⁰ Ibid s. 28–29.

⁵¹ Ibid s. 91–93.

⁵² Ibid s. 39 & 54–55.

England är än mer av en stötesten för Coudenhove-Kalergi. Landet tillhör Europa geografiskt och kulturellt men inte längre politiskt, då landet som interkontinentalt imperium fått alltmer utomeuropeiska intressen, samt påbörjat en decentralisering. Ett England i Storeuropa skulle innebära begränsad handlingsfrihet och först då Englands kolonier och dominier är borta kommer England att kunna vara med.⁵³ Man ska dock inte tro att Coudenhove-Kalergi är emot europeiska kolonier på andra kontinenter per se. I den svenska översättningen av den femte upplagan finns en förteckning över de territorier som ska ingå i Paneuropa: förutom kontinenten även de franska, belgiska, portugisiska, italienska, spanska, danska och holländska besittningarna, vilka enligt hans beräkningar utgör ca 130 miljoner människor.⁵⁴ Med dessa områden inräknade ser han hur Paneuropa växer ut till ett "Eurafrika", en politisk kontinent från "Lappland till Angola".⁵⁵

2.3 Paneuropas politiska organisation och utbredning

Paneuropaörelsen organiserades genom Paneuropaunionen (PEU) som bildades 1923. Redan från starten hade Coudenhove-Kalergi med sig delar av politiken och näringslivet. Den österrikiske förbundskanslern Ignaz Seipel upplät lokaler i Hofburgpalatset i Wien åt PEU. Han vände sig till den europeiska aristokratin för att få ekonomiskt stöd.⁵⁶ Organisationen erhöll donationer från bland annat den judiske bankiren Max Warburg, men levde även på intäkter från försäljningen av boken som översattes till de flesta europeiska språk.⁵⁷ Värt att notera är att det var ovanligt många kvinnliga pacifister som var medlemmar i PEU jämfört med i andra fredsorganisationer.⁵⁸

Coudenhove-Kalergis strategi var även att uppsöka internationella profiler inom kultur och politik för att få ut sin rörelse till en bredare massa. I förordet till den svenska översättningen av Paneuropa återges en rad positiva kommentarer, korta texter som inkommit efter en så kallad rundfråga som unionen skickat ut 1925 till europeiska "statsmän och kulturmän". Bland annat konstaterar Thomas Mann att Europas förenta stater är en realistisk

⁵³ Ibid s. 43–44.

⁵⁴ Ibid s. 173.

⁵⁵ Ibid s. 76.

⁵⁶ Ziegerhofer-Pretenthaler (2012) s. 97–98.

⁵⁷ Benjamin James Thorpe (2018) s. 16.

⁵⁸ Benjamin James Thorpe (2018) s. 22. Han refererar till R.R. Shriver i "Women, Pacifism, and the Pan-European Union: Searching for Support in Weimar Political Culture", *Pela Paz! Pour la Paix! For Peace!* Red. Isabel Valente (Bryssel: Peter Lang, 2014).

idé, om än inte med USA som förebild.⁵⁹ Andra kulturpersonligheter som skrivit under på rörelsen är Stefan Zweig, som var pacifist och från att första numret kom prenumererade på rörelsens tidskrift Pan-Europa och gav sitt uttalade stöd till Coudenove-Kalergi.⁶⁰

Den österrikiske greven var inte först om att drömma om ett federalt Europa, men möjligen fick hans bok Paneuropa mer än något annat enskilt verk mellankrigstidens Europa att tänka på sitt eget enande.⁶¹

3 En österrikisk greve på Grand Hôtel i Stockholm

Hur svarade då den svenska debatten på det Paneuropeiska projektets appell? Sverige var närvarande i hans vision som en av de 27 staterna i ett framtida Paneuropa. I beskrivningen av situationen efter kriget och den ryska revolutionen placerade han in Sverige och övriga Norden i ett nytt germanskt centrum tillsammans med Tyskland och Holland.⁶² Han skissade också på ett scenario där de skandinaviska länderna skulle kunna vara värd för den första av flera Paneuropeiska konferenser, som ett första steg i projektets förverkligande.⁶³ Och han tar unionsupplösningen mellan Sverige och Norge som ett av flera exempel på hur Europa går allt mer mot splittring, samtidigt som resten av världen går mot olika sorters förbund.⁶⁴

En återkommande hållning bland forskare och skribenter är att Paneuropaidén inte fick genomslag i Sverige. Organisatoriskt kan det stämma, inga för undertecknad tillgängliga källor visar att det ska ha bildats en svensk kommitté inom ramen för rörelsens politiska organ Paneuropaunionen. 1926 besökte Coudenhove-Kalergi visserligen Stockholm på genomresa i Skandinavien, i syfte att initiera en sådan kommitté. Under en söndagseftermiddag på Grand Hôtel talade han inför bland andra statsminister Carl Gustaf Ekman från liberala Frisinnade Folkpartiet, samt Stockholms borgmästare, socialdemokraten Carl Lindhagen. På bilden som Dagens Nyheter publicerar på förstasidan under rubriken ”Ett Paneuropa skall hindra undergången” står en leende greve och håller sin fru, den österrikiska skådespelaren Ida

⁵⁹ C-K [1923] (1930) s. 9.

⁶⁰ Max Haberich i *Journal of Austrian Studies*, Vol. 51, No. 4 (WINTER 2018) s. 100–102, i recension av Stefan Resch, *Stefan Zweig und der Europa-Gedanke*. (Würzburg: Königshausen und Neumann, 2017).

⁶¹ Alfred Bingham's uttalande enligt Benjamin James Thorpe (2018) s. 16.

⁶² C-K [1923] (1930) s. 116.

⁶³ Ziegerhofer-Prettenthaler (2012) s. 92.

⁶⁴ C-K [1923] (1930) s. 26.

Roland, i handen. Under talet propagerade han för bildande av en kommitté. ”Det är icke uteslutet att han också får en”, konstaterade Dagens Nyheter.⁶⁵

3.1 Paneuropa i dagspressen

Om man med genomslag inte enbart avser en konkret manifestering av den politiska idén i en organisatorisk form, utan också inkluderar offentlig debatt, blir bilden delvis en annan. Från hösten 1924 och en bit in i andra världskriget var idén om ett Paneuropa återkommande när Europafrågan behandlades i svensk dags- och veckotidningspress. I Kungliga bibliotekets databas Svenska Dagstidningar är den första träffen på begreppet *Paneuropa* (*Pan-europa*) i en artikel i Svenska Dagbladet sommaren 1901, om Amerikas industriella framgångar och Europas svårigheter att hålla jämna steg.⁶⁶ Efter det förekommer begreppet först 1924, efter vilket antalet träffar ökar år för år med en topp i samband med den första paneuropeiska kongressen 1926. Kulmen nåddes i svensk dagspress 1930–31, då frågan är uppe i Nationernas förbund och Coudenhove-Kalergis bok kommer i översättning.

Det var framför allt storstadstidningarna – liberala DN och Göteborgs handels- och sjöfartstidning, och konservativa Svenska Dagbladet – som gjorde värderingen att det paneuropeiska projektet var värt att skriva om. Tidningarna publicerade debattinlägg, korrespondentrapporter, nyhetsartiklar, anmälningar samt opinionsmaterial som behandlade och skildrade hur tanken ”marscherar”⁶⁷. Det gavs även tillfälle att publicera satir i samband med att Briand presenterade sitt memorandum. Under rubriken *Briands korthus* återpublicerar Svenska Dagbladet en bild från det sovjetiska nyhetsorganet *Pravda*, där Briand håller upp en ritning av ett korthus, med texten ”United States of Europe”. ”För en gångs skull kunna vi överensstämna med Pravda”, konstaterar skribenten.⁶⁸

En sökning på det vidare begreppet *Europas förenta stater* ger en liknande bild med flest träffar kring 1925–26 och åren runt 1930. Därefter skedde en brant nedgång i förekomst.

⁶⁵ ”Ett Paneuropa skall hindra undergången”, *Dagens Nyheter*, 8/11 1926, samt Carin Hermelin, ”Förenas eller förgås”, *Tidevarvet* 46/1926, även publicerad i ”Europa måste enas eller förgås”, *Söderhamns Tidning*, 23/12 1926.

⁶⁶ ”Times om den amerikanska konkurrensen”, *SvD* 2/6 1901.

⁶⁷ ”Världspolitik efter stora linjer”, *Sölvesborgs-Posten*, 1/8 1925.

⁶⁸ ”Briands korthus”, *SvD*, 23/6 1930.

Dock kan man från 1860-talet och framåt se att *Europas förenta stater* även förekom före det mer tidsspecifika begreppet *Paneuropa*.⁶⁹

3.2 Paneuropa i politiken

Även i riksdagen debatterades idén med ett europeiskt statsförbund. Den här undersökningen ger dock vid handen att det är en tämligen ensam debattör som ligger bakom de motioner, interpellationer och debatter där Paneuropa nämns. Vi återfinner riksdagsledamot och borgmästare Carl Lindhagen som var närvarande på Grand Hôtel under Coudenhove-Kalergi besök. Som internationalist förankrad i fredsrörelsen, och med en brokig partipolitisk hemvist som liberal och sedermera socialist och socialdemokrat, hade han inte blivit övertygad av projektet utan såg hur frågan om Europas enande stod i motsättning till världsfreden och friheten för de ”åsidossatta raserna”.⁷⁰ Hans lösning på tidens stora sociala frågor var att ge dessa nedtryckta grupper medbestämmande och det kunde göras genom en humanistisk politik som omfattade hela världen.⁷¹

Därför debatterade han från 1926 och fram till 1937 snarare om riskerna med ett alltför stort fokus på Europa i Nationernas förbund. Paneuropaprojektet var i hans ögon mer en fråga om hur Nationernas förbund skulle kunna organisera sig bättre för världsfreden, än ett projekt som ska rädda en specifik världsdelen som befinner sig i kris. I en riksdagsmotion från 1930 skriver Carl Lindhagen ”Det är ganska betecknande för den nuvarande internationella situationen inom Europa, att världsdelen allt mer glider bort från världsfammandet till att åter syssla företrädesvis med sig själv”, som en reaktion på vad han anser vara Paneuropaprojektets framsteg på fredskongressen i Aten året dessförinnan.⁷²

Han uttryckte också besvikelse över ett ointresse han upplevde hos Coudenhove-Kalergi och Paneuroparörelsen att fullt ut erkänna språkets betydelse för fredsprojektet. Lindhagen var en förespråkare för esperanto och hade skickat ”en uppsats om världsspråket” till Coudenhove-Kalergi när denne bad Lindhagen att skriva något i rörelsens tidskrift *Paneuropa*.

⁶⁹ Första förekomsten av begreppet *Europas förenta stater* i KB:s dagstidningsdatabas är i ledarartikeln ”Stockholm den 2 jan”, *Aftonbladet*, 2/1 1867.

⁷⁰ Motioner i Första kammaren, Nr 218 (1930). Av herr Lindhagen, om Kelloggspakten och Folkförbundsakten den senares komplettering med ett erkännande av nationernas självbestämmanderätt i alla världsdelen. s. 22–23.

⁷¹ Josefín Hägglund, *Demokratins stridslinjer. Carl Lindhagen och politikens omvandling 1896–1923*. (Södertörns högskola, 2023) s. 213 & 320.

⁷² Motioner i Första kammaren, Nr 218 (1930) s. 25.

Men det väckte föga intresse, för ”därpå svarades från förbundets expedition i chefens frånvaro, att förbundet ännu ej tagit någon bestämd ställning till världsspråkfrågan, och därför ej var berett att börja någon diskussion om den saken”.⁷³

Besvikelsen kommer vidare till uttryck i ett brev som Carl Lindhagen – då även ordförande i en riksdagskommitté i nedrustningsfrågan – skickade till Coudenhove-Kalergi inför den Paneuropeiska kongressen i Basel 1932. Här framkommer åter att han har blivit inviterad att bidra med en text i rörelsens tidskrift, men inte fått sitt bidrag publicerat, och vill framföra till kongressen sin syn på införandet av ett världsspråk och vikten av att inordna den paneuropeiska idén i det större världsproblemet, så att jämställdhet mellan raser och självbestämmande för nationaliteter i alla delar av världen ska kunna gälla.⁷⁴

Det ser inte ut som att Coudenhove-Kalergi fick med sig någon av de mer nationellt inflytelserika svenska politikerna på sin idé. När Anders Örne, tidigare kommunikationsminister i regeringen Branting, 1926 skriver om ”Det nya Europa” i socialdemokratiska Tiden ekar visserligen Coudenhove-Kalergis ord om Ryssland som en önskad part i en nödvändig ”europeisk enighetspolitik”. I hans vision om ett nytt Europa var ekonomiska gränser rivna, medborgare i ett land kunde fritt studera i ett annat och politiska reformer skulle begränsa födelsetalen i de överbefolkade länderna. Men vid tanken på ett statsförbund var det stopp: ”Jag tror för min del, att detta vore dåraktigt. Ledningen av en dylik statsorganisation skulle komma att bli oerhört invecklad och svår”.⁷⁵

När den svenska regeringen skickade sitt svar på den franske utrikesministern Briands memorandum sommaren 1930,⁷⁶ uttryckte man att det bästa vore att fortsätta som tidigare, det vill säga att diskutera europeiska angelägenheter inom ramen för Nationernas förbund. Regeringen ställde sig skeptisk till förslaget att organisera sig ytterligare på europeisk nivå, om det innebar att inte samtliga europeiska länder under NF:s paraply skulle vara med. Man ville inte bidra till att riskera Nationernas förbunds möjlighet att behålla och utöka antalet utomeuropeiska medlemmar ”i riktning mot universalitet”.⁷⁷

⁷³ Motioner i Första kammaren, Nr 214 (1932). Av herr Lindhagen, om ytterligare separat avrustning. s. 11.

⁷⁴ Arkivmaterial från EUI: PAN/EU-0008 International Paneuropean Union 1931 - 1933 Sweden and Netherlands Sweden (1931): Correspondence to R. Coudenhove-Kalergi coming from Swedish personalities. Brev från Carl Lindhagen till RN Coudenhove-Kalergi, daterat Stockholm 22 sept. 1932.

⁷⁵ Anders Örne, ”Det nya Europa”, *Tiden* 7-8/1926, s 543-548.

⁷⁶ Aristide Briand, *Memorandum sur l'organisation d'un régime d'union fédérale européenne*, [publisher not identified, 1930] <https://www.loc.gov/item/2021667897>.

⁷⁷ ”Nordens och Europas förenta stater”, *Göteborgs handels- och sjöfartstidning* 15/7 1930.

3.3 Paneuropa i kulturen och kyrkan

Rörelsen gick inte heller de svenska kulturkretsarna spårlöst förbi. Även Selma Lagerlöf fick en förfrågan 1925 om hon kunde tänka sig att offentligt stödja Pan-Europatanken. Troligen blev det inget av stödet då, men deras korrespondens fortsätter och Lagerlöf skickar en text som läses upp på den Paneuropeiska kongressen i Berlin 1930.⁷⁸

Paneuropa, vilken grav för rädsla, misstro, rivalitet, hat, fiendskap, intriger,
förräderi! Vilken grundval för vänskap, förtroende, välvilja, försonlighet,
lycka ädelmod! Vilken vagga för förhoppning!⁷⁹

Selma Lagerlöf var en av de författare och statsmän som 1931 föreslog att Nobels fredspris skulle tilldelas Coudenhove-Kalergi.⁸⁰ Hans idéer gav henne och väninnan Henriette Coyet mycket att diskutera, förutom utrikespolitik även religionsyn.⁸¹

I samband med Stockholmsbesöket besökte greve Coudenhove-Kalergi även den svenske ärkebiskopen Nathan Söderblom i Uppsala, varpå Söderblom blev medlem i Paneuropaunionen. De delade flera ståndpunkter kring Europa och dess framtid. Under 20-talet var Söderblom positivt inställd till tanken på ett Europas förenta stater som en federal organisation. Han var enig med CK om att England inte skulle inkluderas, och att det var av yttersta vikt att skydda minoriteterna i detta projekt. Men det fanns andra intressekonflikter. En springande punkt var möjligen att Söderbloms fokus låg på att skapa kristen enhet över hela världen, vilket lätt kunde komma i konflikt med det mer begränsade målet att skapa en politisk och ekonomisk enighet i Europa. Troligen var det denna avgörande intressekonflikt som gjorde att Söderblom efter sin vänskapliga gest att bli medlem i PEU avvek från den europeiska integrationens stig och inte vidare propagerade för rörelsen i offentliga sammanhang.⁸²

⁷⁸ Ann-Sofi Ljung Svensson, "Kulturdebatt. Värmlänning och europé" *DN* 8/8 2005.

⁷⁹ Kade, "Selma Lagerlöf entusiasmerad av Paneuropa" *Svenska Dagbladet* 20/5 1930.

⁸⁰ "Nobelska fredspriset", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 23/11 1931.

⁸¹ Birgitta Odén, "Gamla kvinnors vishet", *I Selma Lagerlöfs värld* red. Maria Karlsson & Louise Vinge (Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 2005) s. 76–77.

⁸² Jörg Mathias, "Unity in Christ or Pan-Europeanism? Nathan Söderblom and the ecumenical peace movement in the interwar period", *Religion, State & Society* 42:1 (2014).

3.4 Europeism i civilsamhället

Det var först 1932 som Sverige fick en förening som arbetade för en politisk och ekonomisk sammanslutning av Europas stater. *Svenska föreningen för europeiskt samarbete* – förkortad *SES* – var dock inte kopplad till PEU, den hade tätare band med den på många sätt konkurrerande franska föreningen *Comité Fédérale de Coopération Européenne* som startade 1928.⁸³ Den franska föreningen många mål och tankegångar med den österrikiska rörelsen, men skilde sig från den bland annat i det att den inkluderade Storbritannien i ett framtida europeiskt förbund.⁸⁴ Samtidigt kan man anta att de svenska översättningarna av Coudenhove-Kalergis *Panuropa* och *Panuropa A.B.C* som kom 1930 respektive 1932 hade gjort intryck på de svenska företagsledare och opinionsbildare som bildade föreningen. I styrelsen för SES satt bland andra böckernas svenska översättare Herman Stolpe, och publicisten Rütger Essén, som 1930 anmälde Stolpes översättning av *Panuropa* i Svenska Dagbladet. Herman Stolpe skriver i förordet till den svenska översättningen av *Panuropa*, att den paneuropeiska idén vid tiden för utgivningen hade ”förlorat sin utopiska karaktär och blivit en storpolitisk fråga med högsta mått av realitet”.⁸⁵ Coudenhove-Kalergi är också närvarande i samtliga tre skrifter som SES ger ut 1933–1935.⁸⁶

SES styrelse var sammansatt av en ideologiskt spretig grupp industriledare, ingenjörer, redaktörer och politiker – bestående av såväl socialdemokrater och liberaler som högerkonservativa.⁸⁷ Föreningen hade enligt stadgarna ”till syfte att arbeta för en europeisk – politisk, militär och ekonomisk – enhet genom frivillig anslutning av de enskilda staterna.” Enligt ordförande, industrimannen och ingenjören Robert Dahlander, hade idén om Europas

⁸³ SES första skrift ”Europeisk enhet” (1933) trycktes i den franska veckotidningen *L’Européen* 13/10 1933 under rubriken ”Association suédoise pour la coopération européenne”. Detta satte föreningarna i kontakt med varandra, enligt förordet till SES skrift nr 3 (1935).

⁸⁴ Jean Michel Guieu, ”Comité fédéral de Coopération européenne”, publicerad i *Dictionnaire critique de l’Union européenne*, red. Yves Bertoncini, Thierry Chopin, Anne Dulphy, Sylvain Kahn & Christine Manigand (Paris: Armand Colin, 2008) s. 61–63, men läst som e-publikation (2001): http://jmgui.eu.free.fr/Recherches/Articles_PDF/GUIEU-Comite%20federal.pdf s. 6.

⁸⁵ C-K [1923] (1930) s. 7.

⁸⁶ ”Europeisk enhet. Några synpunkter såsom underlag för diskussion”, *Svenska föreningen för europeiskt samarbete (SES)*, Skrift nr 1 (1933) s 15, ”Behovet av europeiskt samarbete. Två föredrag”, *SES*, Skrift nr 3 (1935) s 6, samt Sven G Strand, ”Europeiskt samarbete”, *SES*, Skrift nr 2 (1933) s 10ff.

⁸⁷ *Blå boken. Kalender för ideellt och socialt arbete 1934*, (Stockholm: Blå bokens förlag 1933) s. 183. I styrelsen fanns även bland andra börsdirektör Kurt Belfrage, industrimannen C A Wikander, högerpolitikern Gustaf Tamm samt socialdemokratiska politikern Rickard Lindström. ”Styrelsen består av följande personer: börsdirektören K. Belfrage, direktören L. Blume, direktören R. Dahlander (ordf.), fil. dr Rütger Essén, civilingenjören H. Khennet, huvudredaktören R. Lindström, jur. kand. E. Nyström (sekr.), löjtnanten G. Sergel, redaktören H Stolpe, jägmästaren G. Tamm och direktören C. A. Wicander.”

enande inte fått fäste i Sverige: ”I vårt land har intresset och förståelsen för behovet av sådant arbete i stort sett ännu inte vaknat”. Därför var den viktigaste uppgiften för föreningen att just väcka denna förståelse. Målet var att all svensk och europeisk utrikespolitik skulle ha som ledstjärna att Europa skulle enas, med förutsättningen att ”ett europeiskt medvetande träda i stället för statlig partikularism”.⁸⁸ Dock drog föreningen och dess styrelseledamot Rütger Essén alltmer mot tanken att skapandet av ett antal regionala enheter – bland annat en nordisk med Sverige, Norge, Danmark, Finland, Estland, Lettland och även Nederländerna – var ett avgörande första steg i bildandet av Europas förenta stater.⁸⁹

Det finns ytterligare en förening som kan vara värd att nämna i sammanhanget, då dess trådar sträcker sig till Paneuropatanken och föreningen SES. Som har nämnts kom *Panuropa A.B.C.* ut på svenska 1932, i utgivning av fredsorganisationen *Föreningen informationsbyrå för fredsfrågor* på eget förlag.⁹⁰ Byrån bytte namn till *Mellanfolkligt samarbete för fred 1934*, och publicerade samma år texter från SES i föreningens tidskrift *Mellanfolkligt samarbete*. Det finns även kopplingar mellan denna fredsförening och den politiska och massmediala sfären. Bland föreningens mötesdeltagare och drivande syns Carl Lindhagen, som förutom sitt riksdagsarbete och internationella arbete också skrev artiklar i *Tidevarvet*, socialdemokraten och journalisten Rickard Lindström, som också satt i styrelsen för SES, Elsa Beskows make Natanael Beskow som var doktor i teologi, samt Lisen Bonnier från Bonnierfamiljen.⁹¹

3.5 Paneuropa i Tidevarvet

Kanske hittade ändå tidens tankar om ett Europas förenta stater, i politisk och ekonomisk gestaltning av främst Coudenhove-Kalergi, sitt mest långlivade hem i kvinnorörelsen. Under första världskriget framstod ett Europas förenta stater som en möjlig positiv utkomst av kriget i svenska kvinnotidskrifter. Såväl veckotidningen *Idun* som den partipolitiskt obundna

⁸⁸ Robert Dahlander, ”Europeisk enhet. Några synpunkter såsom underlag för diskussion”, *Svenska föreningen för europeiskt samarbete (SES)*, Skrift nr 1 (1933) s. 4 & 12.

⁸⁹ Guieu (2001) s. 13–14.

⁹⁰ Föreningen motiverar utgivningen på svenska med att den är ett ”stimulerande diskussionsinlägg i tidens mest trängande problem”, men att man invänder mot framför allt C-K:s ”kontinentalprotektionism”, alltså att man ställer världsvällden mot varandra. Se förord i *Panuropa A.B.C.* (1932).

⁹¹ Nicklas Widing, *Svenska fredsorganisationer. Nordiska föreningen mellanfolkligt samarbete för fred & Världssamling för fred 1918–1939*, (Stockholms universitet, 2019). Enligt Gunilla Domellöf, ”Tidevarvet. En historisk bakgrund och introduktion”, *Kulturföreningen Fogelstad småskrift* nr 8 (2008) s. 25, bekostade Natanael Beskows organisation Förbundet för kristet samhällsliv en av Elin Wägners många resor till Rhenlandet.

kvinnorörelsetidskriften *Hertha* erbjöd sina läsare historiska genomgångar av hur idén om ett politiskt organiserat europeiskt samarbete vuxit fram.⁹²

Men det var framför allt veckotidningen *Tidevarvet* som från 1924 fram till att tidningen lade ner 1936 blev en plattform för flera av de tankegångar om ett politiskt och ekonomiskt enande av Europa i fredssyfte som Coudenhove-Kalergi formulerade i sitt manifest. Sommaren 1924 uppmärksammade den ännu relativt nystartade tidningen tioårsdagen av krigsutbrottet med att redogöra för innehållet i boken *Pan-Europa*, i en artikel av Elin Wägner under rubriken ”All-Europa”. Elin Wägner var tidningens initiativtagare, en av huvudskribenterna under hela utgivningsperioden, samt ny redaktör. Hon hade hittat boken under en resa till Wien samma vår och dess tankegångar överensstämde med hennes syn på den trängande situationen i Europa.⁹³ Året innan gav hon ut boken ”Från Seine, Rhen och Ruhr”, en politisk reseskildring från de av Frankrike ockuperade tyska områdena kring Rhen. Där beskriver hon hur såret efter kriget knappast har läkt. Tvärtom har det gått röta i det: ”Så stiger då en fråga, medveten eller omedveten ur tiden: var finns den läkedom, som kan hejda rötan, häva infektionen och läka såret i den europeiska folksjälen?”⁹⁴

Paneuropaidén var möjligen det svar hon hade väntat på. De kommande årens utgivning visar att ett enat Europa var en av de tematiska knutpunkter som *Tidevarvets* redaktion kretsade kring ända till att tidningen upphörde. Som enda svenska publikation var tidningen på plats i Wien hösten 1926 när den första Paneuropakongressen arrangerades.⁹⁵ *Tidevarvet* refererar rörelsens skrifter, rapporterar om hur den Paneuropeiska rörelsen breder ut sig, och är uttalade tillskyndare av projektet.

Att europeismen, och särskilt den tyskspråkiga grenen som CK dominerade, attraherade *Tidevarvet* har såväl ideologisk som publicistisk grund. *Tidevarvet* var en socialliberal tidning som gavs ut av Frisinnade kvinnors riksförbund (FKR). Tanken var att ge ut en politisk veckotidning med målet att ”vara en mötesplats, en arena, där män och kvinnor jämbördigt strida för en liberal åskådning och söka nå fram till dess tillämpning i samhällsliv och

⁹² Ellen Wester, ”Europas förenta stater”, *Hertha*, 4/1917, ”Ett märkligt brev från partikamrater i England”, *Morgonbris*, red., 11/1914, samt Erik Norling, ”Tyskt och preussiskt – några randglosor”, *Idun*, 25/1915.

⁹³ Per Wirtén, *Europa ständigt detta Europa. Elin Wagners förlorade kärlek* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2020) s. 253.

⁹⁴ Elin Wägner, *Från Seine, Rhen och Ruhr* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1923) s. 34.

⁹⁵ Elsa Björkman-Goldschmidt, ”Vårt större fädernesland – den första paneuropeiska kongressen”, *Tidevarvet* 42/1926, och Elin Wägner, ”Den stora debatten”, *Tidevarvet* 38/1929.

lagstiftning.”⁹⁶ Tidningen initierades och drevs av kvinnor – kärnan utgjordes av Elisabeth Tamm, Ada Nilsson, Elin Wägner, Honorine Hermelin och Kerstin Hesselgren.⁹⁷ Det var övervägande kvinnor som skrev, men tidningen var alltså inte uteslutande tänkt för kvinnliga läsare. Dock bestod de inledningsvis 4500 prenumeranterna – de sjönk till cirka 2000 – troligen av invigda personer och möjligen också av kvinnor, då man hade gått ut till förbundets medlemmar vid starten och uppmanat dem att teckna aktier för att stödja en utgivning.⁹⁸ Det råder delade meningar om hur fri tidningen stod i relation till FKR:s politiska agenda. I första numret deklarerar redaktionen att även åsikter som avviker från organisationens program ska få utrymme i tidningen och att man därför inte ska betrakta: ”allt som står i Tidevarvet som en trosartikel från Frisinnade Kvinnors Riksförbund”.⁹⁹ Men som Birgitta Wistrand visar var tidningen åtminstone fram till riksdagsvalet 1928 en plats där FKR:s idéer och politiska kandidater fick publicitet i syfte att vinna röster.¹⁰⁰

Som liberal europé var Coudenhove-Kalergis positiva inställning till europeisk frihandel och hans syn att fred nås enbart genom internationella samarbeten i allmänhet och ett europeiskt i synnerhet en orsak till att liberala Tidevarvet omfamnade hans projekt.¹⁰¹ Den österrikiske greven och hans rörelse utövade även en rent publicistisk lockelse på redaktionen. Det var just den sortens tydliga politiska idéer som Elin Wägner ville att tidningen skulle innehålla: nymodigheter som svenska folket inte ännu känner till. Hon kände drivkraften att skriva om det som ”varslar om framtiden, och söka känning med rörelser i samma riktning, som den Tidevarvet företräder”¹⁰² Den roll Wägner tillskrev sig själv var förmedlarens, i den mån hon inte förmådde vara nyskapande.¹⁰³

⁹⁶ ”Tidevarvet”, *Tidevarvet* 1/1923.

⁹⁷ Enligt utdrag ur föredrag av Carin Hermelin 1966, nedtecknat i *Förteckning över vår Tidnings/Tidevarvets arkiv* (upprättad 1983) <https://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/document/alvin-record:115339/ATTACHMENT-0001.pdf> hämtad 2024-01-07.

⁹⁸ Birgitta Wistrand, *Elin Wägner i 1920-talet. Rörelseintellektuell och internationalist*, (Uppsala: Uppsala University Library 2006), s. 58 & 77.

⁹⁹ ”Tidevarvet”, *Tidevarvet* 1/1923.

¹⁰⁰ Wistrand 2006, s. 59 & 82.

¹⁰¹ ”Program och stadgar för Frisinnade Kvinnors Riksförbund”, *Föreningen Förenade Kvinnors småskrifter* N:r 6 1(924), s. 6: ”Mellanmänsklig fred bör tryggas genom ny och omfattande ekonomisk och kulturell samverkan mellan nationerna samt genom fullföljande av det av Nationernas förbund nu upptagna arbetet för ett mellanfolkligt rättstillstånd som kan föra fram till allmän avrustning.”

¹⁰² ”Kvinnopolitik ute och hemma”, *Tidevarvet* 41/1924.

¹⁰³ Wistrand 2006, s. 81.

4 Analys

Som vi har sett diskuterades Paneuropaprojektet på flera arenor i den svenska offentligheten: inom politiken, näringslivet och i kulturens sfär. Det var ett begrepp som återkom med jämna mellanrum på nyhetsplats och Coudenhove-Kalergi var inte ett okänt namn för dem som regelbundet läste dagstidningarna. Mycket tyder dock på att det är i en jämförelsevis liten och i politiska sammanhang marginell veckotidning som Tidevarvet som idén introduceras i debatten.¹⁰⁴

När Elin Wägner 1924 översvallande konstaterar att ett överstatligt organiserat Paneuropa kommer att leda till fred efter första världskriget och att det bakom idén står ”en österrikisk författare, som lidelsefullt kämpar för tanken, att den stund är inne, då det splittrade Europa, för att rädda sig från hotande undergång, bör sammansluta sig till ett förbund efter mönster av Amerikas Förenta Stater”¹⁰⁵, är det fortfarande sex år till det att boken kommer ut i översättning och intresset för idén kan sägas kulminera i mellankrigstidens Sverige.

Vad bidrar Tidevarvet med i sin ansträngning att formulera sig kring Paneuropa? Utvecklar tidningen tankegångarna kring ett enat Europa för en svensk kontext genom att tillföra egna tankar, eller är redaktionen enbart refererande och därigenom kan liknas vid den svenska propagandakommitté som greven önskade? Hur tar sig europeismen uttryck i texterna? Och hur föreställer man sig relationen Sverige-Europa?

För att försöka besvara de frågorna kommer jag i det följande att analysera vilka teman som framträder runt Paneuropatanken i primärkällorna. Jag har identifierat tre faser i Tidevarvets Paneuropadiskurs, som jag organiserar analysen efter. Den första är en period som kännetecknas av upptäckandets glädje, upplevelsen av att det finns en *framtid* och att lösen är Paneuropa. Den andra fasen präglas av förverkligandets möda, ett uttryck av att leva i ett *nu* där tidningen är vittnen till de första stegen till Europas enande. Den tredje fasen överskuggas av misstanken att enhetstanken har förfuskats, en känsla av att återigen leva i *dåtidens* sönderfall.

Under varje fas sorteras analysen utifrån två tematiska par som jag anser utgör grundläggande spänningsfält i diskursen om det organiserade Europa: *sönderfall/enhet*, som

¹⁰⁴ Man kan till exempel jämföra Tidevarvets som mest 4500 prenumeranter med upplagan för Idun, en annan veckotidning med kvinnlig inramning, som var 50 000. Birgitta Wistrand (2006) s. 78.

¹⁰⁵ ”Pan-Europa”, *Tidevarvet* 29/1924.

rör sig runt frågor som organisation och konflikt, samt *del/helhet*, som behandlar gränser och tillhörighet.

4.1 Framtid – ande och idealism 1924–1926

Det är ingen slump att det just är i juli 1924, tioårsdagen för krigsutbrottet, som Tidevarvet väljer att introducera Paneuropabegreppet för sina läsare. Det räcker inte att minnas kriget för att det ska upprepas, det måste till en bok som den Coudenhove-Kalergi har skrivit för att påverka sinnena i rätt riktning, konstaterar Elin Wägner i sitt referat som andas försvar: den slår ner på de svenska kritiska röster som antas möta hennes propå. Det vore missvisande att kalla det såväl en löjlig naivitet som en vacker dröm, skriver hon:

För det första är det inte troligt, att framtiden i ett förenat Europa skulle bli vare sig drömlig eller vacker. Men den skulle åtminstone bli en framtid. För det andra är ett enat Europa helt enkelt en nödvändig förutsättning – som naturligtvis inte alls är bunden vid den av Coudenhove-Kalergi skisserade planen – för att Europa, trots sitt hotade läge skall rädda åt sig en med de andra världsenheterna jämbördig ställning.¹⁰⁶

Oavsett hur Elin Wägner argumenterar vilar det något drömskt över hur Tidevarvet omskriver Paneuropaprojektet i mitten av 20-talet. När Elin Wägner under sin signatur för kåserier, Devinez, skildrar hur en icke namngiven amerikansk kongressdeltagare ser på Europa, förvandlar hon närmast denna man till en vithårig gudsfigur med skrattrynkor som från sin upphöjda position predikar om enhet för en söndersliten kontinent.¹⁰⁷

Om bara Europa går ihop i ett statsförbund kommer alla problem att försvinna, konstaterar Tidevarvet: ”frågorna om avrustning, säkerhet, om gränsregleringar och minoriteternas rätt, om avlysandet av den nationalistiskt betonade ekonomiska fejden/.../”¹⁰⁸

Den idealistiska hållningen hänger delvis ihop med att redaktionen regelbundet läser och refererar Coudenhove-Kalergis och tidskriften Paneuropas texter. Inför den första Paneuropeiska kongressen 1926 beskrivs ett framtida enat Europa som det förlorade paradiset, som fortsatt är hem åt fler ”stora andar och hjältar än den övriga världen”. Tidevarvet verkar

¹⁰⁶ Elin Wägner, ”All-Europa”, *Tidevarvet* 30/1924.

¹⁰⁷ Devinez, ”Den första historien”, *Tidevarvet* 31/1924.

¹⁰⁸ ”Pan-Europas födelse”, *Tidevarvet* 40/1926.

betrakta Coudenhove-Kalergi som en sådan stor europeisk ande. Han beskrivs som en religionsförkunnare, en person som människor lyssnar till som vore han profet.¹⁰⁹ Han är ett bevis på ”Andens kraft – Alladins lampa”. När han talar ser Elsa Björkman-Goldschmidt hur ”kraften fanns där, idealet, tron, vad man må kalla det.”¹¹⁰

Ibland får Tidevarvet syn på rörelsens något svärmiska tonfall: ”Det är som synes många ungdomliga tonfall i det paneuropeiska hudskapet. Men är inte just det vad vi behöva?”¹¹¹ Det gör inte redaktionen något att verka naiv och ungdomlig. Efter alla realpolitiska besvikelser efter kriget är det bara idealen som kan erbjuda hopp.

4.1.1 Sönderfall och enhet

Under denna första fas lyfter redaktionen politiska händelser som man betraktar som milstolpar i rörelsen mot enhet, vilket för Tidevarvet på många sätt är likvärdigt med fred. Elin Wägner är övertygad om att Locarnofördraget är ett första tecken på att Europa går mot ett enande. ”Är kanske Pan-Europa i sikte?”¹¹² frågar sig redaktionen i en introduktion till en hoppfull text om vad Locarnofördraget skulle kunna innebära för Nationernas förbund och en varaktig grannfred mellan Tyskland och Frankrike.

Av allt som händer 1925 är det detta som för Tidevarvet framstår som det mest löftesrika inför framtiden. Men det som är verkligt omvälvande är kanske inte själva fördraget, utan vad det är en symbol för: en förändring i tysthet av ”de många människornas inställning, genom de tusen hjärnornas upptagande av tanken Paneuropa”. Att tanken dessutom har attraherat såväl den nye som den före detta franska konseljpresidenten bådar gott, är tidningens lägesbedömning inför det nya året.¹¹³

Helt enig med Herriot är hon dock inte. När han i sitt tal inför franska kammaren – ett tal som Elin Wägner refererar ur den Paneuropeiska rörelsens tidskrift – önskar av ett Europas förenta stater att det ska ”få in en smula förnuft i de delar av världen, som ännu leva under instinktens herravälde”, ställer hon sig frågande till det imperialistiska i uttalandet, och

¹⁰⁹ Elsa Björkman-Goldschmidt, ”Vårt större fädernesland. Den första paneuropeiska kongressen”, *Tidevarvet* 42/1926.

¹¹⁰ Elsa Björkman-Goldschmidt, ”Alladins lampa” *Tidevarvet* 42/1926.

¹¹¹ ”Idealet Europa”, *Tidevarvet* 27/1926.

¹¹² Elin Wägner, ”Efter Locarno”, *Tidevarvet* 43/1925.

¹¹³ ”Det förenade Europa”, *Tidevarvet* 1/1926.

påpekar att det är övermodigt att tala om att införa förnuft i Asien, när den egna politiken ”regerats av passion och instinkt mer än av något annat”.

Andra debattörer ifrågasätter huruvida Paneuropa verkligen är vägen till fred för fredens egen skull. Den konservativa tidningen Göteborgs Aftonblad konstaterar att ”Paneuropa är ett slagord på modet”, men att det inte är freden för fredens skull som är rörelsens mål, utan ”freden för de gemensamma fördelarnas”. Det är en större maktfaktor man bygger, vars främsta intressen är ekonomiska.¹¹⁴ Denna syn återfinns inte i Tidevarvet. Ännu tror tidningen förbehållslöst på Paneuropa som en av de främsta vägarna till att få fred i världen, inte minst dess betoning på ”Skiljedom i stället för krig; avrustning i stället för kapprustning”.¹¹⁵

Ett annat område där Paneuropa får agera botemedel i Tidevarvets samhällsanalys är inom den av konflikter plågade svenska arbetsmarknaden. Ett enat Europa skapar en gemensam marknad, som bidrar till att städa undan parternas intressemotsättningar, föreställer sig tidningen. Så kanske man kan skapa arbetsfred, genom obligatorisk skiljedom mellan parterna.¹¹⁶

4.1.2 Del och helhet

Det är som om själva ordet Paneuropa bär projektets utopiska och därmed också ouppnåeliga karaktär i sig. Prefixet *pan* har ett universellt omfång, det omfattar allt som nästa led rymmer. I detta fall allt europeiskt. Men det väcker samtidigt frågor eftersom Europa är notoriskt svårdefinierat, såväl geografiskt som kulturellt. Det är en kategorisering som liksom de flesta begreppsliga avgränsningar kräver att något placeras utanför, antingen för att det uttryckligen inte anses passa in, eller som en blind fläck som inte omnämns.

En sådan blind fläck under denna första fas är Sveriges plats i det Paneuropa som tidningen argumenterar är Europas räddning. Visserligen drar Elin Wägner en imaginär linje från Stockholm till Europa när hon alluderar på ett av Coudenhove-Kalergis argument för att tiden är mogen för ett enat Europa: nämligen hur den nya tekniken får avstånd att krympa. Enligt Wägner höll Stockholm och Göteborg på att komma betydligt närmare varandra tack vare den pågående elektrifieringen av järnvägen. Och med det skulle även Stockholm komma

¹¹⁴ ”Den nya enheten”, *Göteborgs Aftonblad*, 12 december 1925.

¹¹⁵ C-K [1923] (1930), s. 100–102.

¹¹⁶ ”Arbetsfred”, *Tidevarvet* 45/1926.

närmare England.¹¹⁷ Men än är det oklart hur Tidevarvets redaktion förställer sig inordningen av Sverige i ett federalt Europa – såväl kulturellt som ekonomiskt och politiskt. När Elsa Björkman-Goldschmidt rapporterar från Paneuropaprojektets första framgång, den paneuropeiska kongressen i Wien, beskriver hon ett utsålt konserthus där det på en estrad satt representanter från 27 europeiska stater. Var och en hade sitt lands flagga framför sig, och bakom hängde den blå-gul-röda paneuropeiska flaggan upplyst av strålkastare. Men inte ett ord om en svensk flagga på plats, inte en notering om den eventuella frånvaron av svenska representanter.¹¹⁸ Det är kanske inte bara Europa som ännu inte finns och ”måste skapas”¹¹⁹, möjligen är Sverige i redaktionens sinne ännu inte en del av detta tänkta Europa och därför inte skrivs in i berättelsen om Paneuropa under denna första fas.

Inte heller problematiserar tidningen frågan om Paneuropas gränsdragningar. Tanken på att Paneuropa utan England ”shockerar”, men eftersom det är ett referat menar hon att det inte är platsen att uttala sig om det riktiga i att det är just det kontinentala ”mindre-Europa” som ska bilda helheten, det vill säga att England och Ryssland inte räknas in i projektets definition av Europa.¹²⁰

4.2 Nutid – samling och förverkligande 1927–1930

Under denna andra fas i Tidevarvets försök att introducera Paneuropatanken i Sverige, kan man identifiera tre huvudlinjer. Det sker en omfattande problematisering av Sveriges hållning i Europafrågan; vill landet stå utanför, eller identifierar nationen sig som en del av ett nytt Europa? Det framstår som nödvändigt att formulera hur kravet ser ut för att nå fred: att minimera skadan som nationalstater åstadkommer genom sin vilja till ”okränkbar suveränitet”¹²¹. Slutligen blir det även viktigt för tidningen att framhålla de konkreta framsteg man uppfattar att projektet gör i internationell politik.

Enligt tidningen spärrar gamla militaristiska och nationalistiska tänkesätt vägen för det nya Europa. ”När ska en ny frisk våg av folkvilja äntligen för alltid skölja bort de gamla herrarna?”¹²² vädjar Tidevarvets skribent och ser sig delvis bönhörd sommaren 1929, när den

¹¹⁷ Elin Wägner, ”All-Europa”, *Tidevarvet* 30/1924. I Coudenhove-Kalergis version är det Paris och Berlin som har blivit grannstäder tack vare ny teknik, se C-K [1923] (1930) s. 24.

¹¹⁸ Elsa Björkman-Goldschmidt, ”Vårt större fädernesland”, *Tidevarvet* 42/1926.

¹¹⁹ ”Pan-Europas födelse”, *Tidevarvet* 40/1926.

¹²⁰ Elin Wägner, ”All-Europa”, *Tidevarvet* 30/1924.

¹²¹ ”En svår fråga”, *Tidevarvet* 20/1929.

¹²² ”Längs horisonten”, *Tidevarvet* 27/1927.

franske utrikesministern och sedermera regeringschefen Aristide Briand beslutar att lägga fram frågan om Europas förenta stater i Nationernas förbund, samt att utlysa den första Paneuropeiska kongressen utanför rörelsens hägn. Tidningen konstaterar att projektet, från början en önskedröm, har gått igenom ”diskussionens eldprov, kritiserats, avvisats, men kommit igen och hållit sig av en inre nödvändighet”.¹²³

Tidevarvet verkar alltmer uppleva att de befinner sig i ett gemensamt nu tillsammans med likasinnade i Europa, en vändpunkt där nationens ideal kan förmås ge vika för en större sammanslutning av kontinenten. Men befolkningarna saknar fortfarande den information som krävs för att de ska känna sig som européer, verkar Elin Wägner mena: ”Tiden själv, varje dags händelser, argumenterar visserligen för en europeisk enhet, men få människor ha tillgång till förstahandskunskap om vad som sker, ja knappt till en opartisk framställning”.¹²⁴ Samtidigt finner tidningen ”ständigt” tecknen på en psykologisk förändring, att det under det senaste decenniet ”skapats fram något som kan kallas ett europeiskt medvetande, en känsla av vad som trots alla schatteringar i olika folk är Paneuropa...”.¹²⁵

Parallellt med upplevelsen av att stå mitt i förändringens vindar kan man skönja en visshet om att det finns hot på vägen från idé till verklighet: ”Icke minst den att de mäktiga riva dem till sig och förvanska dem. Den enda räddningen är att Europas sammanhållning blir en folkens egen sak, icke regeringarnas bara. Icke storfinansens.”¹²⁶

4.2.1 Sönderfall och enhet

Mänskligheten är viktigare än nationalstaten, konstaterar Tidevarvet.¹²⁷ Staten är rentav ett problem för mänskligheten, en otillräcklig byggsten i skapandet av en ny fredlig värld. Den behöver inordnas i nya ordentliga och väl begränsade enheter för att man bäst ska kunna ta tillvara separata intressen, de som annars avhandlas på statlig nivå. Wägner tar organisationsteoretikern Mary Parker Follett till hjälp när hon konstaterar att staterna måste organiseras i ett ”ett gruppliv av stater” för att på detta sätt kunna uppå en världsstat. På vägen mot målet måste ”nationalstaterna ge upp vad de kalla suveränitet, i betydelsen av absolut

¹²³ ”Paneuropeiskt initiativ. Frankrike tar första steget”, *Tidevarvet* 28–29/1929.

¹²⁴ Elin Wägner, ”Hjälte eller helgon?”, *Tidevarvet* 9/1928.

¹²⁵ ”Paneuropeiskt initiativ. Frankrike tar första steget”, *Tidevarvet* 28–29/1929.

¹²⁶ ”Problemet Europa”, *Tidevarvet* 2/1930.

¹²⁷ ”Krigets vara eller icke vara”, *Tidevarvet* 24/1929.

självbestämmanderätt, separatpolitik.”¹²⁸ Till viss del har denna rörelse redan inletts: ”Staterna uppge frivilligt alltmera sin suveränitet, under det de binda sig för att söka skiljedom vid rättstvister.”¹²⁹

Problemet med stater är inte enbart att de är för små ”för att bestå och uppträda i världen som enheter”¹³⁰, de är i sig ett hot mot fred. Här blir det svårt att identifiera vad som är Tidevarvets egen hållning och vad som är rena referat från Coudenhove-Kalergis texter. I en artikel återger redaktionen hans syn på stater som omoraliska, eftersom de grundar sig på egoism. Egenintresset får dem att ljuga och bryta avtal, och en mellanstatlig sammanslutning som Nationernas förbund blir därav också omoralisk.¹³¹ Hur ett Paneuropa ska undgå samma öde är en fråga som besvaras av tidningen i form av ett slags cirkelresonemang: staternas suveränitet måste begränsas genom en tullunion och ekonomisk och industriell sammanslutning. Kort sagt: att skapa ett Paneuropa gör Paneuropa möjligt.¹³²

Här börjar dock de tidigare förbisedda tankarna om att en sammanslutning av Europas stater inte nödvändigtvis leder till fred för fredens egen skull sjunka in hos redaktionen, som skriver: ”Den stora invändningen mot Paneuropa är den att det skulle komma att bli ett hot mot andra världsdelar, och att vi alltså bara skulle komma över i en ny motsatsställning med större enheter i världen i stället för mindre.”¹³³ Även bland dem som vill se större sammanslutningar finns de som inte har världsfreden som mål, utan vill göra dessa till militära enheter, slår tidningen fast. Men då får det vara. Visserligen är drömmen om ett Europas förenta stater en kär sådan, ”men vi kunna arbeta endast för det, som vi anse värt att förverkliga: ett enat Europa utan krigsberedskap.” Visst kan ett militärt rustat Europa klara sig bättre än beväpnade nationalstater var för sig, men en sådan framtid bär inget annat än ”blodiga uppgörelser mellan raserna” och ”katastrofer av planetariska mått” i sitt sköte.¹³⁴

En potentiell källa till problematisering av det paneuropeiska projektet är huruvida det förenade Europa ska ha ett försvar. Elin Wägner, och Tidevarvets redaktion, har en radikalt

¹²⁸ Elin Wägner, ”Den nya staten”, *Tidevarvet* 45/1928.

¹²⁹ Elin Wägner, ”Den stora debatten”, *Tidevarvet* 38/1929.

¹³⁰ Elin Wägner, ”All-Europa”, *Tidevarvet* 30/1924.

¹³¹ ”Paneuropa och nationernas förbund”, *Tidevarvet* 43/1927.

¹³² Devinez, ”En svår fråga”, *Tidevarvet* 20/1929.

¹³³ ”Europa”, *Tidevarvet* 44/1929.

¹³⁴ ”Krigets vara eller icke vara” *Tidevarvet* 24/1929.

pacifistisk hållning, vilket innebär att man vill ha en omedelbar och fullständig avrustning.¹³⁵ Coudenhove-Kalergi å sin sida argumenterar för att ett europeiskt statsförbund ska vara absolut solidariska med varandra vid ett militärt anfall utifrån. Tidevarvet förtydligar vad det innebär: att staterna sluter ett militärt fördrag för att gemensamt skydda sig när respektive stat rustar ner. Coudenhove-Kalergi ritar alltså upp ramarna för ett gemensamt europeiskt försvarsavtal, långt ifrån den totala avrustning som tidningen förespråkar, och det väcker ingen synbar vilja att gå i polemik mot idén. En liten invändning smyger sig dock in när tidningen påpekar att Coudenhove-Kalergi inte nämner något om vad som ska hända i det fall en av förbundsmedlemmarna angriper en annan medlem.¹³⁶

4.2.2 Del och helhet

Under perioden uppehåller sig tidningen kring det man upplever som en ovilja, eller möjligen oförmåga, hos Sverige och svenskarna att identifiera sig med den europeiska rörelse som Tidevarvet drömmer om. Landet präglas av allt för små och lugna förhållanden, anser Elin Wägner. ”Här finns inte det tryck som tvingar till yttersta anspänning/.../Här finnes inte den eggande atmosfär i vilken idéerna födas, viljan vaknar och krafterna stiga”. Svenskarna skulle dock få den stimulans de behövde den dagen då de kände sig som medlemmar av den europeiska enheten, konstaterar hon.¹³⁷

Ett steg på väg mot Europa skulle vara att avskaffa de tillfälliga regler som infördes under kriget för utländska medborgare som vill vistas i Sverige. När regeringen Ekman våren 1927 föreslår motsatsen, att permanenta dem, publicerar Tidevarvet en kritisk text. Man menar att det är rädslan för utländsk arbetskraft, ja kanske till och med utländska idéer, som får justitieministern att vilja bygga murar mellan Skandinavien och resten av Europa genom gränsförstärkande regler som pass- och viseringstvång, anmälningsskyldighet hos polismyndigheterna, arbetstillstånd och utvisningsrätt. Det svenska förslaget är ett slag mot Paneuropa, en lag som ”går i linje med den envar-är-sig-självnärmast-politik, vilken är en av de rörelser som genomkorsa Europa”, skriver tidningens skribent och jämför med Italiens isoleringspolitik under Mussolini. Mot detta förslag ställer skribenten den socialdemokratiska

¹³⁵ Birgitta Wistrand, *Elin Wägner i 1920-talet. Rörelseintellektuell och internationalist* (Uppsala: Uppsala University Library 2006), s. 115.

¹³⁶ ”Ett funktionalistiskt Europa”, *Tidevarvet* 19/1930.

¹³⁷ Elin Wägner, ”Hjälte eller helgon?”, *Tidevarvet* 9/1928.

oppositionen som yrkar avslag, med argumenten att ett fritt personutbyte mellan länderna går mer i linje med de enande rörelser som också präglar tiden.¹³⁸

Inför 1930 betonas att Sverige under året som kommer måste ta ställning i utrikespolitiken. Med frågan uppe i Nationernas förbund och kommer Paneuropa Sverige ”nära inpå livet”, och frågan blir hur långt nationen ska gå i det som tidningen ser som utrikespolitikens landvinningar: ”den solidaritetspolitik som börjar ta fasta former”¹³⁹. En fingervisning om att det finns högt uppsatta statliga tjänstemän som är positivt inställda till ett förbund får Tidevarvet när nationalekonomen Per Jacobsson – kanslichef vid Rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap och med uppdrag i Nationernas förbund – har en dragning på Internationella förbundet för fred och frihets så kallade upplysningsvecka i Stockholm, om ”nya uttryck för europeisk sammanhållning”. Han argumenterar för att Nationernas förbunds ska initiera en utredning om hur Europas sammanhållning ska se ut, och konstaterar att Paneuropa bara kan bli verklighet om man får med sig folket. Nationalekonomen som han kommer aldrig att kunna entusiasmera Europas folk att gå samman.¹⁴⁰

Parallellt med debatten om vikten av att riva gränserna mellan Sverige och världen kommer Coudenhove-Kalergi med liknande idéer som hyllas av Tidevarvet. Ett förslag som tidningen återger är att införa ett europeiskt pass som administreras via en passunion.¹⁴¹ Ett annat är att skapa ett europeiskt medborgarskap för samtliga medborgare i de stater som går med i Paneuropa, vilket även gäller statslösa.¹⁴²

Frågan om gränser och europeisk tillhörighet utvidgas även till att behandla det paneuropeiska projektets syn på kolonierna på den afrikanska kontinenten. Återigen är det ett försiktigt ifrågasättande, men är ändå värt att dröja vid. Enligt Coudenhove-Kalergi är de afrikanska kolonierna ”Europas kropp” och Europa ”Afrikas huvud”. Kolonierna ska enligt hans förslag fungera som avlastningsyta för överbefolkade europeiska länder, samt som råvarulager för Europa. Eftersom Tyskland har fråntagits sina kolonier efter kriget och Italien

¹³⁸ ”Ett slag mot Paneuropa”, *Tidevarvet* 14/1927.

¹³⁹ ”Inför år 1930”, *Tidevarvet* 50/1929.

¹⁴⁰ ”Problemet Europa”, *Tidevarvet* 2/1930.

¹⁴¹ ”Europeiska pass”, *Tidevarvet* 16–17/1927.

¹⁴² ”Ett funktionalistiskt Europa”, *Tidevarvet* 19/1930.

har få, samtidigt som det är dessa länder som har de största behoven, får detta ske i samråd med kolonialmakterna, resonerar CK.¹⁴³

När han 1930 formulerar att ekvatorialområdena ska tillgängliggöras för alla européer i konkurrens, konstaterar Tidevarvet i sitt referat: ”Så vitt man vet, har han icke frågat afrikanerna vad de tänka om planen.” Längre än så går Tidevarvet inte, och texten avslutas med konstaterandet att: ”Om inte tiden är mogen för att diskutera något annat, är den i alla fall mogen för att diskutera den framtida europeiska byggnadens konturer och inredning”.¹⁴⁴

4.3 Dåtid – kris och desillusion 1930–1936

1930 blir ett brytningsår inte bara för det Paneuropeiska projektet utan även för Tidevarvets engagemang. Besvikelsen märks i texten när tidningen kommenterar ländernas svar på Briands memorandum. En uppgivenhet börjar även träda in i texterna när redaktionen inser att det finns intressekonflikter som kanske inte går att överbrygga. Som att Italien och Tyskland vill ha med Turkiet och Ryssland i ett europeiskt statsförbund.¹⁴⁵ Nationella särintressen har gjort att Europafrågan alltmer hamnat i skymundan. Alla länder har haft sitt, skriver Elin Wägner med viss bitterhet: ”Tyskland sin deficit i statsfinanserna och senast sina fester och skandaler vid Rhenlandets utrymmande. England har haft sin arbetslöshet och sitt Indien, det lyckligare Sverige sin utställning, sina kvarnavtal och sin Sandhamnsregatta.”¹⁴⁶ Känslan av kris gör sig påmind i hennes lägesbedömning: ”Vi plågas/.../av en moralisk och andlig trötthet, den stämning i vilken diktaturer frodas.”¹⁴⁷

Under 30-talets första år materialiseras det förflutnas spöken inför Tidevarvets ögon. Successivt groor misstanken om att Paneuropatanken förfuskas i händerna på europeiska politiker med nationalistiska och militaristiska strävanden. Den europeiska kampviljan från de två tidigare faserna går inte längre att spåra, och när tidningen redogör för Coudenhove-Kalergis komprimerade ABC-version, som kommer på svenska 1932, saknas det storvulna anspråket. Det blir en kort och torrt refererande text om en sak som verkar förlorad.¹⁴⁸

¹⁴³ C-K [1923] (1930) s. 77.

¹⁴⁴ ”Ett funktionalistiskt Europa”, *Tidevarvet* 19/1930.

¹⁴⁵ ”Vad har hänt?”, *Tidevarvet* 29/1930.

¹⁴⁶ Elin Wägner, ”Europas födelse”, *Tidevarvet* 30/1930.

¹⁴⁷ Elin Wägner, ”Europas födelse”, *Tidevarvet* 30/1930.

¹⁴⁸ ”Europa hålles samman av ett gemensamt öde”, *Tidevarvet* 15/1932.

Man kan uppfatta en insikt i texterna att nationalismens och militarismens förespråkare inte vill elda upp ritningen till en framtida europeisk byggnad, utan att de vill lägga beslag på den och rita om den till oigenkännlighet. I Italien drömmer Mussolini om ett Europas förenta stater, det vill säga ett ”fascistiskt Europa enat under Roms ledning.” 1933 har politisk medvind konstaterar Tidevarvets skribent Pier Gudro och räknar upp de länder i Europa som redan styrs av eller är på väg mot fascistiska och nationalistiska regeringar.¹⁴⁹

4.3.1 Sönderfall och enhet

Tidevarvet ser under denna fas ut att successivt förlora tron på att ett Paneuropa är möjligt. Kanske har man upplevelsen att det åtminstone inte längre är en lösning för tidens mest akuta frågor. Tidningens ivrigaste Paneuropaförespråkare Elin Wägner lämnar redaktionen vintern 1932, tron på Nationernas förbunds förmåga att åstadkomma något i världspolitiken mattas väsentligt och i Europa blir den politiska situationen alltmer akut. Med en ekonomisk depression blir det uppenbart att mittenalternativet, det liberala Paneuropa, inte förmår locka de fattiga massorna. Därav följer att texterna om Paneuropa inte längre handlar om hur enheten ska organiseras, utan om hur konflikter såväl inom som utom rörelsen sticker hål i den paneuropeiska bubblan.

Det första tecknet i texterna att det frö som Briand har sått hos Europas stater inte är den växt som tidningen vill vårda, är att förslaget på en union tillåter varje stat att behålla sin fulla militära suveränitet. Förslaget ger vid handen att de nationella försvararna ska stå orörda, vilket enligt Elin Wägner omöjliggör hela projektet.¹⁵⁰ Dessutom verkar en avgörande del av Paneuropaprojektet vara satt åt sidan. Av planerna på en politisk och ekonomisk sammanslutning består nu bara av den senare av de två, rapporterar Elin Wägner från NF:s rådsmöte i Genève.¹⁵¹

När det nationalsocialistiska partiet och kommunisterna växer i 1930 års val i Tyskland, konstaterar tidningens skribent Maria Lazar att massorna har sagt sitt. Den tyske arbetaren är liknöjd inför de europeiska tullintressena, för honom spelar det ingen roll ifrån vilket land giftgasen som dödar honom kommer. Utanför alla fantasier om att Nationernas förbund kan förhindra ett nytt krig står hungern och arbetslösheten, fortsätter Maria Lazar och ger en

¹⁴⁹ Pier Gudro, ”Europas förenta stater”, *Tidevarvet* 47/1933.

¹⁵⁰ Elin Wägner, ”Europas födelse”, *Tidevarvet* 30/1930.

¹⁵¹ Elin Wägner, ”N.F:s rådsmöte. Allmänhetens oro frågor och tillfrågas”, *Tidevarvet* 5/1931.

pessimistisk bild av demokratins och fredens möjligheter, där ”den borgerlige, som skrämts upp ur sin teori att allt i lugn och ro ska fortsätt som det är, ser sig förskräckt omkring. Det står inte längre i hans makt att företräda den gyllene medelvägen”¹⁵²

Elin Wägner håller dock fast vid sin tro på enheten, att ”inget mindre än just försoning och samarbete mellan folk, folkgrupper och världsdelar kan från grunden avhjälpa arbetsbrist och nöd”. Det är oturligt att rörelsen inte hann komma längre i skapandet av ett förbund: ”Det är en olycka att befinna sig på ett sökandets och trevandets stadium, särskilt då man vädjar till väljare, som leva i en direkt kris och vilja få det bättre i morgon.”¹⁵³

I slutet av 1931 rapporterar tidningen om tecken på att militarismen alltmer lägger beslag på idén om Paneuropa, bland annat genom att ”fascister och hitlerianer drivit nedrustningspropaganda” inför nedrustningskonferensen som hölls i Genève året efter.¹⁵⁴

4.3.2 Del och helhet

Sveriges hållning gentemot Paneuropa är en fortsatt källa till besvikelse för Tidevarvet. Sverige skräms av tanken på Europa, något annat kan Elin Wägner inte utläsa av den svenska regeringens ”halvhjärtade” svar på Briands förslag:

Detta är naturligtvis ett nej till Europa, ett uttryck för Sveriges rädsla för Europa; på sitt sätt förklarlig, men ändå ödesdiger och genant. Ty det är givet att om man ville vara med om en organisation av Europa, så innebära detta icke bara ett sammanträde då och då på lediga stunder mellan folkförbundsmötena utan ett kolossalt fortlöpande arbete som kräver sina verktyg. Varför skulle inte Europa kunna få en telefon och ett par skrivmaskiner, när minsta internationella förbund består sig med ett sådant?¹⁵⁵

Hon känner möjligen inte till Sveriges verkliga argument för att säga nej. En mer inofficiell version av den svenska regeringens hållning finner vi hos den österrikiske diplomaten i Sverige som rapporterade till Österrike att den svenska regeringen ansåg att landet förlorat sin suveränitet genom medlemskapet i Nationernas förbund och att ett europeiskt förbund inte

¹⁵² Maria Lazar, ”Framåt eller tillbaka”, *Tidevarvet* 41/1930.

¹⁵³ Elin Wägner, ”Mellan två dikturer”, *Tidevarvet* 42/1930.

¹⁵⁴ Elin Wägner, ”Norden inför 1932”, *Tidevarvet* 15/1931.

¹⁵⁵ Elin Wägner, ”Europas födelse”, *Tidevarvet* 30/1930.

längre var intressant. Man ansåg att Briands plan var utopisk och, särskilt som England inte var med, omöjlig att genomföra.¹⁵⁶

Kritiken mot de tänkta gränserna för ett Paneuropa kommer nu även från oväntat håll. Mellankrigstidseuropa har blivit en besvikelse för en av de tongivande förespråkarna för ett slags ”andens Paneuropa”, rapporterar Tidevarvet. Europa är för trångt, hävdar den franske författaren Romain Rolland som inte längre tror på en tysk-fransk förening och förkastar tanken på ett politiskt och ekonomisk organiserat Europa. För Rolland är Paneuropa en ny form av partikularism jämte nationalismen, och tjänar inte någon annan herre än den kapitalistiska imperialismen. Hans internationalism har fört honom österut, mot Asien och i rak riktning mot Sovjetunionen. Tidevarvet skriver hur Rolland ser ”mänsklighetens avantgarde, det enda ljus löften i ett förfallet Europa”. I Sovjetunionen ser han början till ett nytt samhällsideal och den bästa garanten för fred.¹⁵⁷ Men för Tidevarvet är varken vänster eller höger ett alternativ. Det finns bara två val. Antingen tillbaka – där nationalism, fascism och kommunism väntar – eller framåt.¹⁵⁸

Så tunnans texterna som berör Paneuropa ut. I stället konstaterar Tidevarvet att Norden håller på att bli alltmer framträdande i den politiska debatten i mitten av 30-talet. I en rapport från ett nordiskt interparlamentariskt möte konstaterar tidningen att det är de nordiska ländernas sak att bedriva en gemensam fredspolitik inom ramen för det internationella samarbetet, just för att risken att de skulle bli krigsskådeplatser är liten.¹⁵⁹ Och på ett fredsmöte på Rut Adlers gård Ekered, där församlingen 1926 krävde ”gemensamt världsspråk, befrämjande av ett Paneuropa, öppen diplomati, frihandel, avrustning”¹⁶⁰, formuleras fem år senare följande slagord om nordiskt fredssamarbete inför nedrustningskonferensen i Geneve: ”Nordiskt förbund för Nationernas förbund och ett nytt försvar”.¹⁶¹

¹⁵⁶ Anita Ziegerhofer-Prettenthaler, ”Austria and Aristide Briand's 1930 Memorandum”, Center for Austrian Studies *Austrian History Yearbook*. Vol. XXIX (1998): part 1, s. 149–150.

¹⁵⁷ ”Drunknad i stridsvimlet”, *Tidevarvet* 32/1931 samt Sten af Geijerstam, ”Två européer. II Romain Rolland”, *Tidevarvet* 31/1935.

¹⁵⁸ Maria Lazar, ”Framåt eller tillbaka”, *Tidevarvet* 41/1930.

¹⁵⁹ ”Norden som fredsfaktor”, *Tidevarvet* 21/1936.

¹⁶⁰ LH, ”Brev från Ekered”, *Tidevarvet* 29/1926.

¹⁶¹ Elin Wägner, ”Norden inför 1932”, *Tidevarvet* 15/1931.

5. Avslutande diskussion

Ambitionen med den här studien har varit att inleda en kartläggning av hur Sverige under mellankrigstiden processade tanken på en europeisk sammanslutning, så som den diskuterades på många håll i Europa. Läsningen av studiens primärkällor visar att det inte enbart är en yttre politisk process med avtal och förhandling, utan också en inre föreställningsprocess där en delvis ny idé om Europa formuleras: ett fredsprojekt grundat på ekonomiska och politiska intressen, som Tidevarvet föreställer sig ska vara befriat från konflikt. Logiken är att en enda politisk och ekonomisk kropp med ett gemensamt blodomlopp inte kan angripa sig själv.¹⁶²

Genom att studera exemplet Tidevarvet och ställa det bredvid de övriga exempel på paneuropeisk diskurs i Sverige som den här studien har funnit, går det att sluta sig till att idéer om ett enat Europa tar sig in i och behandlas av offentligheten i Sverige inom ett spann av drygt tio år under mellankrigstiden. I fallet Tidevarvet finns en uttalad tro på – och opinionsbildning kring – politisk, ekonomisk och kulturell enhetlighet på den europeiska kontinenten, det vill säga att tidningen kan sägas ha en europeistisk hållning.

Jag har sett att primärkällorna processar idén om Paneuropa utifrån begreppsparen sönderfall och enhet samt delar och helhet, där man behandlar frågor om konflikt och krig, Sveriges möjlighet att behålla sin suveränitet, om gränsdragningar mot resten av världen och om vilka eventuella problem dessa gränsdragningar medför, samt frågor om ifall Sverige samtidigt kan vara en del av ett enat Norden, ett enat Europa, en enad värld, eller om en nation som Sverige måste välja vilka helheter att gå upp i.

Denna svenska europeism kan sägas vara under utveckling under mellankrigstiden, vilket vi har kunnat se i exemplet Tidevarvet. Jag har identifierat tre stadier, som reflekterar såväl tidningens hållning inför Paneuropatanken som hur den förhåller sig till det politiska förändringarna i Europa. Den första präglas av idealism och framtidstro. Paneuropa framställs som lösningen på många av Europas problem, och dess upphovsperson Coudenhove-Kalergi som en av Europas stora män. Hans idéer refereras ofta relativt direkt och tidningen tar snarare på sig rollen som förmedlare och opinionsbildare, än nyskapare. Texterna gör ännu inte Europafrågan till en konkret svensk angelägenhet, i stället är det den större frågan om

¹⁶² ”Arbetsfred”, *Tidevarvet* 45/1926.

fred i Europa som driver texterna. Ännu är den liberala internationalism som Paneuropaprojektet är ett uttryck för oproblematiserad för Tidevarvets redaktion.

Under den andra fasen dras Sverige i högre grad in i diskursen som en tänkt del i helheten Europa. Slutsatsen är att landets invånare inte ännu känner sig som en del av den europeiska enheten, vilket kanske beror på bristen på ”eggande atmosfär i vilken/.../krafterna stiga.”¹⁶³ Texterna bär på en upplevelse av att leva i ett nu, i ett ögonblick i historien då Europa är på väg att enas. Redaktionen betraktar hur den framtida europeiska byggnaden får kontur, och en del av de redaktionella ansträngningarna handlar om att föreställa möjligheter och risker med den slutliga byggnaden. Nationernas förbund är trots sin ofullkomlighet det forum där bestående fred ska förverkligas och den spelplats där nationerna ska överkomma prestige för en större sak.

Den sista fasen präglas av händelserna runt om i Europa, och kanske framför allt kommunismens och nazismens framsteg som lämnar ett tomrum i mitten där den liberala enhetstanken nyss fanns. Tidevarvet beskriver att de europeiska folken efterfrågar andra lösningar på sociala svårigheter än en europeisk federation. Europa har förlorat momentum och de gamla militaristiska krafterna från förr är tillbaka. Det går också att se det faktum att Elin Wägner överger ett av sina favoritterman som ett uttryck för en upplevelse av att det paneuropeiska projektet i realpolitiken har visat sig vara drivet av nationers särintressen, ett slags nationalistisk internationalism, som står i skarp kontrast till hennes mer transnationalistiska engagemang i fredsfrågan. Utan henne som redaktionell motor riktas Tidevarvets blickar från Paneuropa och mot nordiska samarbeten.

Under första fasen kan man alltså se att Tidevarvet agerar som ett slags självpåtaget talesorgan för Paneuropa, medan redaktionen under den andra och tredje fasen i något större utsträckning problematiserar projektet och placerar det i en svensk politisk kontext. De öppna kritiska rösterna som ifrågasätter Paneuropas funktion som freds- och rättviseprojekt återfinns dock utanför Tidevarvet: i andra medier och inom politiken.

Utifrån Benedict Andersons och senare Gerard Delantys syn på massmediernas funktion för skapandet av föreställda gemenskaper som *nationen* och *Europa* ser jag Tidevarvets bidrag som en betydelsefull byggsten i den fortsatta svenska diskursen om ett enat Europa och Sveriges plats i denna tänkta sammanslutning. Tidevarvets europeism skiljer sig till viss del

¹⁶³ Elin Wägner, ”Hjälte eller helgon?”, Tidevarvet 9/1928.

mot Coudenhove-Kalergis i att den lägger en större vikt vid total avrustning. Tidevarvet argumenterar även för en världsstat med Paneuropa som delmål. Paneuropa framstår i Tidevarvet alltså snarare som ett verktyg för att skapa slutmålet fred, än ett slutmål i sig. Det ger ytterligare en ledtråd i förståelsen av hur tidningen verkar ge upp Paneuropatanken i den sista fasen, när det står klart att Briand medger nationella försvar inom ramen för ett Paneuropa och allt fler europeiska nationer välkomnar krafter som är motståndare till Paneuropa. Ur det perspektivet är det intressant att det ungefär vid samma tidpunkt som Tidevarvet börjar förlora intresset för Paneuropa bildas en förening – Svenska föreningen för europeiskt samarbete (SES) – med en annan sammansättning än FKR och Tidevarvets helkvinnliga redaktion: helt igenom manlig och med makthavare från militär, industri, finansvärld och politik.

Min förhoppning är att undersökningen har bidragit till att belysa en tidig period i den svenska europeismens historia. Det finns åtskilligt att undersöka vidare. Föreningen SES är ett möjligt forskningsobjekt, inte minst eftersom dess styrelse bestod av representanter med vad man kan förmoda mer samhällseligt inflytande än Tidevarvets redaktionsmedlemmar. Där fanns även tidningsmannen Rütger Essén, som under 30-talet gick med i pro-nazistiska och radikalkonservativa Sveriges nationella ungdomsförbund. En idéhistorisk studie av SES:s europeism skulle kunna ge ytterligare förståelse för hur den svenska diskursen om ett förenat Europa utvecklade sig under mellankrigstiden.

6. Käll- och litteraturförteckning

Primärkällor

- Björkman-Goldschmidt, Elsa, "Vårt större fädernesland", *Tidevarvet* 42/1926
- Björkman-Goldschmidt, Elsa, "Alladins lampa" *Tidevarvet* 42/1926
- Devinez, "En svår fråga", *Tidevarvet* 20/1929
- Devinez, "Den första historien", *Tidevarvet* 31/1924
- af Geijerstam, Sten, "Två européer. II Romain Rolland", *Tidevarvet* 31/1935
- Gudro, Pier, "Europas förenta stater", *Tidevarvet* 47/1933
- Hermelin, Carin, "Förenas eller förgås", *Tidevarvet* 46/1926
- Lazar, Maria, "Framåt eller tillbaka", *Tidevarvet* 41/1930
- LH, "Brev från Ekered", *Tidevarvet* 29/1926
- Wägner, Elin, "Europas födelse", *Tidevarvet* 30/1930
- Wägner, Elin, "Mellan två diktaturer", *Tidevarvet* 42/1930
- Wägner, Elin, "Norden inför 1932", *Tidevarvet* 15/1931
- Wägner, Elin, "N.F:s rådsmöte. Allmänhetens oro frågar och tillfrågas", *Tidevarvet* 5/1931
- Wägner, Elin, "Hjälte eller helgon?", *Tidevarvet* 9/1928
- Wägner, Elin, "Den stora debatten", *Tidevarvet* 38/1929
- Wägner, Elin, "All-Europa", *Tidevarvet* 30/1924
- Wägner, Elin, "Den nya staten", *Tidevarvet* 45/1928
- Wägner, Elin, "Efter Locarno", *Tidevarvet* 43/1925
- "Arbetsfred", *Tidevarvet* 45/1926
- "Det förenade Europa", *Tidevarvet* 1/1926
- "Drunkad i stridsvimlet", *Tidevarvet* 32/1931
- "En svår fråga", *Tidevarvet* 20/1929
- "Ett funktionalistiskt Europa", *Tidevarvet* 19/1930
- "Ett slag mot Paneuropa", *Tidevarvet* 14/1927
- "Europa", *Tidevarvet* 44/1929
- "Europa hålles samman av ett gemensamt öde", *Tidevarvet* 15/1932
- "Europeiska pass", *Tidevarvet* 16–17/1927
- "Idealet Europa", *Tidevarvet* 27/1926
- "Inför år 1930", *Tidevarvet* 50/1929
- "Krigets vara eller icke vara", *Tidevarvet* 24/1929

”Kvinnopolitik ute och hemma”, *Tidevarvet* 41/1924
”Längs horisonten”, *Tidevarvet* 27/1927
”Norden som fredsfaktor”, *Tidevarvet* 21/1936
”Paneuropa och nationernas förbund”, *Tidevarvet* 43/1927
”Pan-Europas födelse”, *Tidevarvet* 40/1926
”Paneuropeiskt initiativ. Frankrike tar första steget”, *Tidevarvet* 28–29/1929
”Problemet Europa”, *Tidevarvet* 2/1930
”Tidevarvet”, *Tidevarvet* 1/1923
”Vad har hänt?”, *Tidevarvet* 29/1930
”Vi vägra att sörja”, *Tidevarvet* 41/1926

Övriga källor

Blå boken. Kalender för ideellt och socialt arbete 1934, (Stockholm: Blå bokens förlag 1933)
Historical Archives of the European union (EUI)
Föreningen Förenade Kvinnors småskrifter N:r 6 1(924)
Förteckning över vår Tidnings/Tidevarvets arkiv (upprättad 1983) <https://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/document/alvin-record:115339/ATTACHMENT-0001.pdf>
Motioner i Första kammaren, Nr 218 (1930).
Motioner i Första kammaren, Nr 214 (1932).
Briand, Aristide, *Memorandum sur l'organisation d'un régime d'union fédérale européenne*, [publisher not identified, 1930] <https://www.loc.gov/item/2021667897>
Kade, ”Selma Lagerlöf entusiasmerad av Paneuropa”, *Svenska Dagbladet* 20/5 1930
Larsson, Allan, ”Så blev Sverige medlem i EU”, *Dagens Arena* 13/11 2019
Ljung Svensson, Ann-Sofi, ”Kulturdebatt. Värmlänning och europé”, *DN* 8/8 2005
Norling, Erik, ”Tyskt och preussiskt – några randglosor”, *Idun* 25/1915
Strand, Sven G, ”Europeiskt samarbete”, *Svenska föreningen för europeiskt samarbete*, Skrift nr 2 (1933)
Wester, Ellen, ”Europas förenta stater”, *Hertha* 4/1917
Örne, Anders, ”Det nya Europa”, *Tiden* 7-8/1926
”Behovet av europeiskt samarbete. Två föredrag”, *Svenska föreningen för europeiskt samarbete*, Skrift nr 3 (1935)
”Briands korthus”, *SvD* 23/6 1930
”Den nya enheten”, *Göteborgs Aftonblad*, 12/12 1925.
”Ett märkligt brev från partikamrater i England”, *Morgonbris*, 11/1914
”Ett Paneuropa skall hindra undergången”, *Dagens Nyheter*, 8/11 1926

- ”Europa måste enas eller förgås”, *Söderhamns Tidning*, 23/12 1926
- ”Europeisk enhet. Några synpunkter såsom underlag för diskussion”, *Svenska föreningen för europeiskt samarbete*, Skrift nr 1 (1933)
- ”Nobelska fredspriset”, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 23/11 1931
- ”Nordens och Europas förenta stater”, *Göteborgs handels- och sjöfartstidning* 15/7 1930
- ”Times om den amerikanska konkurrensen”, *SvD* 2/6 1901.

Litteratur

- Anderson, Benedict, *Imagined communities* [1983], (London: Verso, 2006)
- Andersson, Irene, *Kvinnor mot krig: aktioner och nätverk för fred 1914–1940* (Lunds universitet, 2001)
- Andrén, Mats, *Thinking Europe. A History of the European Idea since 1800*, (New York: Berghahn Books, 2023)
- Delanty, Gerard, *Inventing Europe. Idea, identity, reality*, (Macmillan Press LTD, 1995)
- Domellöf, Gunilla, ”Tidevarvet. En historisk bakgrund och introduktion”, *Kulturföreningen Fogelstad småskrift* nr 8 (2008)
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus. *Panuropa* [1923], 5e uppl. övers. Herman Stolpe (Stockholm: Albert Bonniers Förlag 1930)
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus. *Panuropa A.B.C.* [*Pan-Europa ABC*, Leipzig/Wien: Panuropa Verlag, 1931] övers. Herman Stolpe. Småskrifter utgivna av Informationsbyrån för fredsfrågor och mellanfolkligt samarbete N:r 10 (Stockholm: Informationsbyråns för fredsfrågor förlag, 1932)
- Europe in crisis: intellectuals and the European idea, 1919-1957*, red. Mark Hewitson & Matthew D’Auria (New York: Berghahn Books, 2015)
- Finlayson, Alan, ”Imagined communities”, *The Wiley-Blackwell Companion to Political Sociology*, red. Edwin Amenta, Kate Nash & Alan Scott (Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2012)
- Guieu, Jean Michel, ”Comité fédéral de Coopération européenne”, i *Dictionnaire critique de l’Union européenne*, red. Yves Bertoncini, Thierry Chopin, Anne Dulphy, Sylvain Kahn & Christine Manigand (Paris: Armand Colin, 2008)
- Halliday, Fred, ”Three concepts of internationalism”, *International Affairs*, 1988:2(64)
- Holub, Robert C, *Border crossings. Reception theory, poststructuralism, deconstruction* (Madison: The University of Wisconsin Press, 1992)
- Hägglund, Josefin, *Demokratins stridslinjer. Carl Lindhagen och politikens omvandling 1896–1923*. (Södertörns högskola 2023)
- Kuehl, Warren, ”Concepts of Internationalism in History”, *Peace & Change*, 1986:2(11)
- Mathias, Jörg, ”Unity in Christ or Pan-Europeanism? Nathan Söderblom and the ecumenical peace movement in the interwar period”, *Religion, State & Society* 42:1 (2014)

- Mead Earl, Edward, "G. Wells, British Patriot in Search of a World State", *World Politics*, Vol. 2, No. 2 (1950) <https://doi.org/10.2307/2009188>
- Odén, Birgitta, "Gamla kvinnors vishet", *I Selma Lagerlöfs värld* red. Maria Karlsson & Louise Vinge (Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 2005)
- Ostrowski, Marius, "Europeanism: A Historical View", *Contemporary European History*, 32(2), (2023)
- Thorpe, Benjamin James, *The time and space of Richard Coudenhove-Kalergi's Pan-Europe, 1923–1939* (University of Nottingham, 2018)
- Vellacott, Jo, "Transnationalism in the Early Women's International League for Peace and Freedom", *The Pacifist Impulse in Historical Perspective*, H. L. Dyck (red.) (Toronto 1996)
- Widing, Nicklas, *Svenska fredsorganisationer. Nordiska föreningen mellanfolkligt samarbete för fred & Världssamling för fred 1918–1939* (Stockholms universitet, 2019)
- Per Wirtén, *Europa ständigt detta Europa. Elin Wägners förlorade kärlek* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2020)
- Wistrand, Birgitta, *Elin Wägner i 1920-talet. Rörelseintellektuell och internationalist* (Uppsala: Uppsala University Library, 2006)
- Wägner, Elin, *Från Seine, Rhen och Ruhr* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1923)
- Ziegerhofer-Prettenthaler, Anita, "Austria and Aristide Briand's 1930 Memorandum", *Austrian History Yearbook*, 1998;29(1).
- Ziegerhofer-Prettenthaler, Anita, *Botschafter Europas. Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa Bewegung in der zwanziger- und dreißiger Jahren* (Wien: Böhlau Verlag, 2004)
- Zweig, Stefan, *Världen av igår* [Die Welt von Gestern: Erinnerungen eines Europäers, 1942] (Stockholm: Ersatz, 2011)